

A népnyelvet felhasználó, rövidségében is találóan ironikus jellemzést olvashatunk »A furulya« elbeszélésben is. Hogy az úri világ hanyatlását jellemezze, az öreg pásztor az »uraság« főnév után mindig *semlegesnemű* névmást használ.*

Láthatjuk tehát, hogy Csehov mind a maga elbeszélő stílusában, mind pedig alakjainak megszólaltatásakor következetesen megvalósítja azokat a módszerére jellemző elveket, melyek segítségével rendkívüli lakónikus rövidségeit ér el. Ez a tartózkodó, »tárgyilagos« stílus megindító, finom líraisággal párosul, és ezt a szépséget a népnyelvből meríti Csehov.

Irodalmi nyelvére a művészi eszközök gazdaságos, mértékkel való felhasználásának ugyanaz a törvénye jellemző, melyet általában célul tűzött ki magának, s melyet ő maga egyetlen szóval fejezett ki: *báj, grácia*.

Ennek a bájnak, gráciának tiszteletben tartását (mint a hadonászás, ágálás ellentétét) mind a rendezésnek, mind a színészeknek (O. L. Knyipper-Csehovához írott leveleiben), mind pedig a szépirodalom művelőinek figyelmébe ajánlotta. Azt írta Gorkijnak: »Ha valaki a lehető legkevesebb mozdulattal hajt végre valamilyen cselekvést, az a grácia.«¹⁵

*

Elődeinek realista hagyományait tovább fejlesztve, Csehov megvalósította műveiben azt, amit a XIX. század minden orosz realistája számára legjelentősebbnek tartott: »Ne felejtsek el, hogy azoknak az íróknak, akiket mi halhatatlanoknak, vagy egyszerűen jó íróknak nevezünk, és akik iránt lelkesedünk, egyetlen közös és legfőbb ismertetőjegyük van: mind haladnak valamerre és Önöket is hívják magukkal, és Önök nem is értelmükkel, hanem egész lényükkel érzik, hogy céljuk van... A legjobbak közülük realisták és olyanok festik az életet, amilyen, de azonkívül, hogy minden soruk át van itatva a cél tudatával, azonkívül, hogy olyanok látják az életet, amilyen, még azt az életet is érzik, amilyennek lennie kellene és ez lelkesedéssel tölti el Önöket.«

Csehov realizmusának erőssége, hogy a XIX. és XX. század fordulóján az első orosz forradalom előkészítésének korszakában zajló orosz élet lényeges ellentmondásait helyesen tükrözte. Műveiben a sajátos orosz nemzeti kultúra, az orosz nyelv művészete és az író — a demokrata, a humanista és a hazafi — emelkedett eszméi testültek meg.

Ford.: *Nemeskürty István*

HARSÁNYI ZOLTÁN:

REVICZKY ARCKÉPÉHEZ

(A költő vilásképe. Kritikai-esztétikai munkássága)

I.

Iványi Ödönnek, a századvég korán elhalt, nagy tehetségű írójának egyetlen számottevő regényében, »*A pöspök atyafisága*«-ban szereplő *Kengyel Valér* újságíró alakja egy kicsit összefogja a kiegyezés fiatalabb irodalmi ellenzékének egész nemzedékét.

Kengyel Valér a regény főszereplőjének, *Bacsó Kanut*nak a féltestvére, apjának házasságon kívül született gyermeke, és míg Kanut, az ún. »törvényes gyermek« sikeresen úszik

* Az itt következő néhány sor ebből a szempontból lefordíthatatlan, mivel a magyar nyelvben nincsenek nemek. (*Ford.*)

¹⁵ Gorkij és Csehov lev. 30. l.

a dzsentri-hatalom szennyves zvein, *Kengyel Valér* ismeretlenül, támogatás nélkül, alkalmi munkákból, korrektorságból tengődik, elkényeztetett, puhává, akaratlanú tevő, züllesztő nevelés után. A hatalomból kirekesztve nemcsak sikert sikerre halmozódó féltestvére ellen fordul dühös gyűlölettel, hanem sorsában közel jutva az elnyomottakhoz, szembekerül az egész uralmon lévő társadalmi rendszerrel.

Kengyel Valér életrajzában vannak önéletrajzi vonások *Iványi Ödön* saját neveltetésének adataiból, motívumok az ugyancsak kallódó gyermekkorú *Gáspár Imre* sorsából, házasságon kívüli születése, újságíró sorsának nyomorai pedig kétségtelenül *Reviczky Gyula* életére utalnak. *Iványi Ödön* és *Reviczky Gyula* jól ismerték egymást. Ismeretségük minden valószínűség szerint még Aradon kezdődött, ahol *Reviczky* 1883. dec. 23-tól 1884. május 1-ig tökéletes közömbösséggel a helyi kormánykörök iránt és *ellenzéki szellemben* igyekezett szerkeszteni a kormánypárt lapját, az *Aradi Hírlap*-ot és ahol újságírói minőségében *Iványi Ödön* is megfordult. Szomorú körülmények között mélyült el aztán barátságuk 1888-ban, amikor együtt voltak Arcóban, azon a déltiroli üdülőhelyen, amelyiket úgy látszik, az osztrák-magyar monarchia tüdőbetegei ebben az időben szívesen látogattak, gyógyulást keresve. *Reviczky* többször ír leveleiben *Iványi Ödön*ről. A *Pesti Hírlapban* megjelent arcói beszámolóinak egyikében pedig nagy szeretettel említi a jótérvágyú *Iványi Ödönt*, aki a tüdőbetegekre kötelező evés dolgában túlesz mindenkin.¹

Nagyon érdekes ennek a fiatalabb ellenzéki nemzedéknek a kérdése. Valóban, ahogy a *Palágyi Lajos* és *Varsányi Gyula* által 1887-ben szerkesztett *Új Nemzedék* című folyóirat »Irodalmi harc« című egyik cikke meghatározza, »szabad írók laza csoportja« ez, amelyik a jól fegyelmezett uralkodó klikkel szembenáll.²

Csoportot kezdetben tulajdonképpen csak néhány fiatal költő alkot, akik barátilag is együtt haladnak, egymással sűrű levelezésben állnak, részben együtt is laknak stb. Később, a 80-as évek közepe táján kapcsolódik aztán a nézetek, a magatartás, az uralkodó rendszerrel való szembenállás azonossága révén pályájuk mindazokhoz, akik friss levegőt akarnak beereszteni a kiegyezéses kor poshadt, mérgező levegőjű szellőztelenségébe. Azokhoz, akik új életet akarnak itt. Túlnyomóan az irodalmi és általában a művészeti viszonyok megváltozását sürgetik ugyan, művészeti nézeteikben sok zavarral küzdve, hiszen állandóan fertőznek a korszakot elárasztó mesterségesen tenyésztett téveszmék, tudják azonban, hogy a művészetek fejlődését, szabad kibontakozását csak a *politikai helyzet megváltozása teheti lehetővé*. »Amíg a politikai életünkben valamely fordulat be nem áll, addig javulás az irodalom ügyeiben sem várható« — írja az említett *Új Nemzedék*-beli cikk.³

Nagyon fontos a századvég bonyolult, de mindenesetre a magyar életben még új, polgári követelmény felé fejlődő viszonyainak a kibogozása érdekében *ennek az egész nemzedéknek egységesen utána járni*.

Szembefordulásuk a kiegyezéses kor viszonyaival, világosan körvonalazható ellenzéki csoportulásuk még akkor is jelentős, ha nézeteik nem voltak is tisztázottak, ha lépéseik tapogatózóak, bizonytalanok is, ha szándékaik eltorzultak a viszonyok következtében, ha jellemükből adódóan különböző fokon állottak is ellent a hatalmon levők támadásainak.

Kik voltak ennek a nemzedéknek a tagjai? Hogyan alakult ki szembefordulásuk a kiegyezéses kor uralkodó rendszerével? Mikor történik meg, ha lazán is, de széles fronton a fellépésük? Ezek a főkérdések. *Komlós Aladár* *A kozmopolita költészet vitája* című tanulmányában azt fejtegeti, hogy az »új nemzedék« már a 80-as évektől készen áll és éppen a 80-as évek elején lezajlott kozmopolita-vita egyik felismerhető tünete az új városi-polgári

¹ A Garda-tón. Pesti Hírlap 1888. ápr. 18.

² Irodalmi harc. Új Nemzedék 1887. május 15.

³ I. h.

igényű nézetek és a feudális irodalmi felfogás összecsapásának.⁴ Ezt a nézetet látszik bizonyítani az »Új nemzedék« már többször idézett *Irodalmi harc* című cikke is. Az 1887-ben írt cikk az újért vívott harcot már néhány évtized óta tartónak mondja (természetesen az *elnyomás* és a *kiegyezés* viszonyai között). Így ír: »Két-három évtized óta foly már váltakozó szerencsével, hol ellankadva, hol ismét friss erővel megújulva az a nagy irodalmi harc, mely szépirodalmunkat és ezzel együtt kulturális életünket egy önző és maradi klikk áldástalan uralma alól felszabadítani akarja. Nincs jelenleg egyetlen egy neves és elismert írónk sem, ki ebben a harcban részt nem vett volna, mert minden igazi tehetségnek, mely tért akar hódítani, ama klikkel gyűlt meg a baja, mely az írói önállóságot semmiképp megtúrni nem akarta, és melynek az eredeti költői vagy írói tehetség szálla volt a szemében.«

»E harc legújabb irodalmunk történetének igen érdekes fejezetét képezi. Nagy szolgálatot tenne az irodalomnak, aki e történet megírására vállalkoznék.«

»A közönség láthatná, mily kétségbeesett küzdelmet kellett itt vívni mindazoknak, akik nem voltak pusztá irodalmi napszámok, hanem benső hivatás érzetéből ragadtatva tévedtek a leghálátlanabb pályára. Érdekes volna látni, mennyi jeles fiatal író szolgált és veszett el abban a nehéz lélekemésztő tusában, mennyi »stréber« használta fel a harcot, hogy annál biztosabban konchoz juthasson, mennyi kitartó ember vívott ki magának annyi elismerést, amennyi éppen az adott viszonyok között elérhető volt. Bizony szomorú kép tárulna fel előttünk, ha a harcot áttekinthetnők, mert kimondhatatlan sok szép veszett el benne vagy nem fejlődhetett ki kellőképpen.«

A cikk egyébként tulajdonképpen abból az alkalomból íródott, hogy az akadémiai nagyjutalmat megint Szász Károlynak és Lévy Józsefnek adták, holott Vajda János is pályázott rá legutóbbi verskötetével. Miután ezt a tényt az Akadémia tipikus eljárásaként bélyegzi meg, mint a közvélemény újabb arculütését, így folytatja: »A tisztelt akadémia tegyen, amit akar. Mi vele sem fogunk nagyon foglalkozni. A helyzet ma már annyira tarthatatlanná vált, hogy önmagától kell fordulatnak beállnia. Az a nagy befolyás, mellyel az akadémiai klikk rendelkezik, csak látszólagos. Nincs meg az a szellemi és erkölcsi tőkéje, mely uralmát valóban biztosíthatná, de annál több ama szellemi és erkölcsi deficitje, mely tekintélyét végkép aláásta.«

Természetesen téves az az állítás, hogy a helyzet magától megváltozik és amit ebből kiindulva a továbbiakban fejteget, hogy tehát az irodalmi harc is feleslegessé vált, jellemző azonban a cikk az »új nemzedéknek«, tehát az új városi-polgári-irodalmi csoportnak a magabiztos öntudatára már 1887-ben. Ekkor tehát az új nemzedék már egyenesen győztesnek érezte magát és nemcsak most készült fellépni.

De vajon vannak-e előzőleg kísérletek egységes fellépésükre?

A Reviczky—Komjáthy—Gáspár—Rudnyánszky—Koroda csoportnál a nyomok erre mutatnak.

Reviczkynek a Temes megyei Dentán eltöltött nevelői éveiből van egy levele Komjáthy Jenőhöz. Ez olyan, mint egy harci riadó.⁵ »Úgy látszik — írja — közel állunk egy nagy háborúhoz. Nem a keleti háborút értem, de a szellem harcát a közvilág ellen, melynek előjeleit én már világosan látom, másszóval a magyar költészetbe új hangot, új eszmét hoz be a fiatal nemzedék. — Sokan vannak, akiktől sokat várhatunk, de nem mind fogják elérni a dicsőséget... De aki erőt, ambíciót érez magában, az csoportosuljon a küzdelem zászlója alá; még ma nem tudhatni, ki lesz a győzelmes hadvezér. — Temessük el a holtakat, ápoljuk a sebesülteket... Nem utolsó sors elvérezni a szellem csatájában.«

»Hallottam, hogy Ön is táborunkhoz tartozik. Tegyen fogadást, hogy hív marad zászlójához. A jövő győzelmet vagy dicső halált hoz.«

⁴ Irodalomtörténet 1953. 1—2., 178—193. 1.

⁵ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Levelek Komjáthyhoz. 1876. dec. 10.

Ugyanebben az évben, szeptember 2-án, így ír Koroda Pálhoz, rokonához és barátjához: »Ha valamikor, talán nekünk lesz lapunk; mi — tudom — megmutatjuk, hogyan kell a filiszterekbe belerúgni.«⁶

Lapalapítások is történek. 1877-ben indítja meg Komjáthy Jenő Balassagyarmaton a *Röpke Ivet* és Dengi János Debrecenben a *Délibábot*. Mind a két lap a fiatalok tömörítésére törekszik. A Délibáb beköszöntőjében minden olyan fiatal tehetség felkarolását hirdeti meg célkitűzésként, akit a fővárosi sajtó mellőz.

Gáspár Imre leveleiből is, amelyeket Reviczky szerint nem is ír, hanem napokig »gyárt«, egészen korán a fiatalok összefogásának szándéka bontakozik ki. Gáspár jut el egyébként közöttük legmesszebbre. A nemzetiségek elleni uszítás orgiái között tót költőkből fordít, ismertetéseket közöl a tót irodalomról, általában bátran állást foglal a nemzetiségek mellett. Később a Népszava munkatársa lesz, ő írja a *Munkás-Marseillaise* magyar szövegét, előadásokat tart a munkásoknak. Az irodalomtól a *kizsákmányolt néprétegek ábrázolását követeli*. Övé tulajdonképpen az egyetlen aktív politikai állásfoglalás az »Ifjú Magyarország«-ból, ahogy minden valószínűség szerint a »Junge Deutschland« mintájára Reviczky nevezgeti magukat, sajnos azonban Gáspárt az ellene indított hajszá hamar megtöri és bértollnökká züllik. Eddig még adós alakjának megrajzolásával irodalomtörténetünk. Sziklai László rövidesen megjelenő monográfiája, amely e nemzedék történetéhez is bizonyára igen sok fontos adatot szolgáltat majd, tisztázni fogja, hogy áll Gáspár Imre, Reviczky fiatal éveinek legjobb barátja, a nemzedékben és a magyar irodalomban.

Reviczky kétségtelenül a legtehetségesebb tagja a nemzedéknek. Alakjához, mint a többiekéhez is, hamisítások, félremagyarázások, és félreértések tapadnak. Az idősebbeket: Vajdát és Tolnait kitűnő tanulmányok már a valóságnak megfelelően bemutatatták, lemosva róluk a rágalmak iszapját. Ideje, hogy a fiatalabbak is sorra kerüljenek.

Jelen tanulmányunk egy eddig elhanyagolt, jelentőségében egyáltalán nem ismert területnek, Reviczky kritikai-esztétikai munkásságának bemutatásával kíván adatokat szolgáltatni a költő alakjának helyes szempontú megrajzolásához és természetesen a kiegyezéskor fiatalabb ellenzéki nemzedékének történetéhez. Egyúttal tisztáznunk kell a költő világnézetének kérdését is.

II.

Reviczky 1874-ben, 19 éves korában kerül Pestre. Tulajdonképpen Vadnay Károly egy levele adja a döntő lökést ahhoz az elhatározásához, hogy elhagyja rokonának, Koroda Pálnak garamújfalusi házát és Pestre jöjjön, — az irodalomból megélni. Vadnay Károly a Fővárosi Lapok c. irodalmi újság szerkesztője ekkor. A kortársak szerint szeret fiatal tehetségeket felfedezni. Ez szép vonás benne, a kortársak nyilatkozatai azonban még azt is sejtetni engedik, hogy a fiatalok felkarolása nem mindig önzetlen szándékból fakadt nála. Vadnay a magyar sajtó történetében eddig egyedülálló kezdeményezést visz sikerre: Fővárosi Lapok néven irodalmi napilapot szerkeszt és tart fenn hosszú évtizedekig. Azonban gondosan építgeti újságja révén is egyáltalában nem rokonszenves kiegyezéskor pályafutását; az országgyűlési képviselőség és ezen a révén még sok minden felé. Felfedezései is tehát előszeretettel olyanoknak szólnak, akik az uralkodó társadalmi osztályból származnak. Annál is inkább, mert ezeknek az eltartásáról sem elsősorban neki kellett gondoskodnia, így a fiatal »tehetség« feliedezésével olcsón jó kapcsolatokat lehetett kiépíteni és ápolni. Valószínűsíthetően a szinte gyermekifjú Reviczky tehetségének meleg elismerésében is az volt az egyik ok, hogy a fiatal szárnypróbálgatóban az arisztokráciával is rokonságban levő dzsentri csa-

⁶ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Levelek Koroda Pálhoz 1876. szept. 2. (A rúgás pontos helyét is meghatározó kifejezés némi enyhítésével.)

lád egyik sarját vélte felfedezni. Közli lapjában Bürger »Lenore« című versének fordítását a fiatal költőtől és igen szép, bizalmat keltő levelében dicséri az 1874. július 30-án az egyik napilapban először megjelent tanulmányát a humor pszichológiájáról.⁷ Tegyük hozzá, csak egyik ok lehetett a költő első munkáinak elismerésében a vélt gazdag dzsentri családból származás. Vadnay elég jó szemű ember volt ahhoz, hogy meglássa, különösen *A humor pszichológiá*-jában a komoly tehetség felcsillanását. Tegyük hozzá még azt is, hogy talán maga sem gondolta meg különösebben, milyen következménye lehet meleg dicsérő elismerésének. A költő ugyanis, szinte megrészegülten Vadnay dicséreteitől, otthagy mindent és néhány forinttal a zsebében rohan Pestre. Hol van ő már ekkor a gazdagságtól! Korodáéknál, Garamújfaluban kegyelemkenyéren él, úgyszólván máris elszakadva társadalmi osztályától. Nemrég meghalt apja, ez a tipikus dzsentri, rég elszórta nemcsak a saját vagyonát, hanem túladdott a nevelőnőjétől örökölt birtokrészen is.

A költő *Apai örökség* című kitűnő regényében alkot típust az apjából, a volt bécsi testőrtisztból, aki nem tudott semmit és egész életében nem is csinált semmit a legköltségesebb szórakozásokon kívül.

Sőt hamarosan a neve is kétségessé válik. A katonasághoz szükséges iratait összeszedve kiderül, hogy nem az apja felesége, Zmeskál Judit az édesanyja — őt legelősebben visszatérő emlékei fehér ruhában már csak a ravatalon fekvé hozzá elébe — hanem az a tót parasztlány, aki egyszer egy délelőtt, amikor már rokonainál nevelkedett, egy patak partján feléje jött a réten át. Batyú volt a hátán a lánynak és amikor hozzáért, melléje térdelt, sirva ölelgette, mezei virágot szedett neki és vadonatúj krajcárokat nyomott a kezébe. Azt hajtogatva szegény: »Én vagyok a maga anyja, én vagyok a maga anyja.« Ez az egyetlen elmosódó emlékü találkozás a anyjával, Balek Veronikával, a kis tót cselédlánnyal, akinek a költő Reviczky Kálmántól való gyermeke. Zmeskál Judit Balek Veronikát még jótettében is bizonyítva osztályának önzését, elüldözi, miután elszakította tőle gyermekét. Balek Veronika beleőrül fájdalomába, és mint kóbor falubolondja járja az országot, míg egyszer végleg eltűnik az emberek szeme elől.

A néhány forinttal Pestre kerülő Reviczky nemcsak tehetséget érez magában, hanem már ekkor, amint Gáspár Imrével folytatott sűrű levelezése bizonyítja, hatalmas irodalmi műveltség birtokában is van. Bízik magában, de egyébként is meggyőződése, hogy amit Vadnaytól nagy lehetőségeiről hallott, az mind igaz, és általában amit az emberek mondanak, azt mind úgy is érzik. Óriási csalódás éri azonban. Ráömlik minden szennyével az a hazugság-tenger, ami a kiegyezési korszakot jellemzi. Valóban úgy van, hogy a kiegyezés, a nagy hazugság, ezer és ezer apró hazugságot termelt az élet minden területén.

Vadnay a hozzá forduló és biztatására hivatkozó költőnek azt válaszolja, hogy szívesen közli továbbra is munkáit, de más kereseti lehetőséget nem tud számára nyújtani, mint a megjelent cikkekért vagy versekért általában járó díjat, azaz soronként két krajcárt. A költő csalódása óriási. Csak ezzel magyarázható, hogy öngyilkossággal fenyegeti Vadnayt, ha megfelelő alkalmazást nem nyújt neki. Hazudik mindenki, akihez fordul. Még legőszintébb az, aki durván elutasítja. Kultúráról beszélnek, de alig jelenik meg könyv. Írásból megélni nem lehet. Tegyen le minden reményről az, aki költő akar itt lenni. A legszörnyűbb nyomor zuhan rá ekkor, ami tulajdonképpen élete nagy részének kísérelője, végül korai halálának is okozója. Ennek a nyomornak az ismeretében különösen megnő előttünk kitaratása, a maga által is vallott konok, hajthatatlan akarata és formálja acélossá a jellemét, amint az éhhalál szélén is bátran vívja harcát a kiegyezési rendszer ellen: művészetet akar és egész rövid életében félelem nélkül bélyegzi meg a korszak kultúraellenességét.

⁷ Reform.

1874. december 28-án írja Gáspárnak :⁸ »Fizetésem 20 forint havonta, ami igen elég arra, hogy éhen haljak. Decemberben még nem váltottam fehéreneműt (mert bőröndöm fizetetlen régi szálláson zálogban maradt) és minden darab ruha, ami rajtam van, rongyos, szennyes, lyukadt, úgy nézek ki, mint egy koldus. — Tudja, hol töltöttem az ünnepeket? — Betértem a Rákócziába (mert szállásom nincs). Ott töltöttem egy kínos álmatlan éjjelt, faragtam két verset, másnap beteg voltam és úgy néztem ki, mint a halál és egész nap hánytam. — Ez volt az én boldog ünneplésem.«

Az ilyen, vagy néhány árnyalattal különb nyomorgást háromszor szakítja meg 1889. július 11-ig, haláláig valamivel jobb sors : 1875—1877. között a Temes megyei Dentán nevelőskodik, 1878—1882 között havi 80 forintért Jókai lapjánál, A hon-nál dolgozik. Külföldi táviratokat »adjusztál«, délutántól hajnalig. 1887-ben megint »révbe jut«, amint életrajzírói boldogan feljegyezték — ismét havi 80 forintért a Pesti Hírlap-nál.

Ilyen a meg nem alkuvó költő sorsa a kiegyezés korában.

III.

Aligha túlzás annak a megállapítása, hogy a múlt század második felének és különösen a századvégnek az irodalmi képe eddig még ismeretlenebb, kevésbé tisztázott, mint a középkoré. A század első felében, a nagyszerű reformkorban minden világos, félreérthetetlen. A társadalmi harc egymással szembenálló frontjai élesen kirajzolódnak. Barát és ellenség könnyen felismerhetők a harcmezőn éppen úgy, mint az eszmék harcában. A haladó erők bázisa, mindenki előtt tisztázottan az önmagára eszmélő nép a maga mérhetetlen erejével. A nép nagyszerűségének a tudatában, erejét maguk mögött érezve, láthatják törpének a reakciós rétegeket a reformkor harcosai és tépik szét megsemmisítően fölényes gúnyval elvi tákalmányaikat, amelyeknek haladásellenes osztály-eredete egy pillanattig sem kétséges. Ahogy távolodunk a reformkortól, a szabadságharctól és általában az Európa-szerte fordulatot jelentő, mert a polgárság reakcióssá válását bizonyító 1848-as esztendőktől, a kép egyre jobban összezavarodik. A haladás erőinek lehanyaglása, illetőleg annak az osztálynak, a polgárságnak reakcióssá válása, amelyik addig a haladásért folyó küzdelem vezetője volt, értelmetlen helyzetet teremtett. Sokakban megrendítette az emberiség haladásába vetett hitet, amely bennük azelőtt olyan ragyogó optimizmussal szárnyalt. A megdöbbenés keserűségét szült és a fájdalmas kiábrándulás sokaknak pesszimiztikus világképet eredményezett. Fokozta a zavart, hogy a polgárság nemcsak reakcióssá vált, hanem egyenesen élére állt a reakciónak, átvette a feudalizmustól a kizsákmányolás megszervezését. Mesterségesen téveszméket hirdetett, amelyek közül talán legrombolóbb volt az emberi élet értelmetlenségének bizonyítása, az a sötét schopenhaueri pesszimizmus, amelyik a társadalmi viszonyok romlása miatt elkeseredett jóhiszeműek közül is sokakat félrevezetett, megerősítve őket sötét világlátásukban, világmegvetésükben.

Reviczky világnézetéhez is különösképpen az a megállapítás tapad, hogy Schopenhauer tanítványa, pesszimizista világnézetének a megszólaltatója.

Schopenhauer a reakcióssá vált polgárság ellenforradalmi világnézetének filozófiai rendszerbe foglalója. Fő művének (*Die Welt als Wille und Vorstellung*) címében szereplő, a világot létrehozó és mozgató akarat az ő meghatározása szerint tulajdonképpen a vak, állati ösztön, amelyik végül is önmaga ellen fordul, elpusztítja önmagát, tehát az embert, akinek része. Ebből következőleg az ember, az emberiség útja végső fokon az öngyilkosság felé vezet. A világról vallott felfogása emellett teljesen szubjektív idealista : a világ — szerte — tulajdonképpen csak annyiban létezik, amennyire vágyainknak a kivettődése.

⁸ Közli Gáspár Imre. Ország-Világ, 1893. 1. sz.

Nem véletlen, hogy különböző misztikus tanításokat ünnepel filozófiájában: a kereszténységet és a mindenbe beletörődést, ha lehet, még jobban megtestesítő buddhizmust. Mérgező, öntudatölő, a kizsákmányolást ideológiailag alátámasztó filozófia ez.

1877-ben a költő alaposabban ismerkedik meg vele, amikor a két éves dentai nevelőskedés után visszakerül Pestre és újra kezdi keserves nyomorgását. Néha hetekig egyetlen alma jelentette napi táplálékát. Egy hajdani osztálytársával, Tocsek Sándorral találkozik ekkor. Tocsek Sándor dúsgazdag semmittevő volt, aki találkozásuk pillanatától kezdve — úgy látszik — arra törekedett, hogy a nyomorgó költőt a legdurvább tréfákkal gyötörje és közben megismertesse kedvenc filozófusával, Schopenhauerrel. Esténként a legdrágább pezsgőt fizette neki, de ennivalót egy falatot sem hozatott, pedig a költő napokig nem evett; szédelgett az éhségtől. Nyáron télikabátot csináltatott neki, télen pedig, minthogy kabátját el kellett adnia, nagykabát nélkül hagyta dideregni. Reviczky hónapokon át Tocsek előszobájában aludt, néhány összetolt széken stb.

Már előzőleg is ismeri Schopenhauert, 1878-ban egy Gáspárhoz írt levelében szerepel Schopenhauernek egy könyve. Ebben a korszakban ismerkedik meg mégis behatóbban filozófiájával.

Természetesen felvetődik a kérdés, hogy milyen hatással volt világnézetére Schopenhauer filozófiája, egyáltalában mit jelent számára a burzsoá-dekadens-irracionalizmus első filozófiai képviselőjének a pesszimizmusa: Valóban *filozófiailag* volt-e pesszimista?

Schopenhauer filozófiájának különlegesen nagy hírneve akkor kezd elterjedni Európaszerte, hatása akkor bontakozik ki, amikor az 1848-as forradalmak után a burzsoázia hanyatlóvá válik és hanyatlásának ütemével egyre inkább reakcióssá, elnyomóvá, imperialistává lesz. A hanyatlás érzése, amint ezt Lukács György megállapítja,⁹ szükségszerűen magának a hanyatló osztálynak, a polgárságnak egyes tagjaiban is felmerül. A hanyatlás érzése egyfelől, az uralom mindenáron való fenntartásának szándéka, másfelől — ez volt az a társadalmi helyzet, amelyben az élet teljes értelmetlenségét és az ember eredendően önző voltát hirdető schopenhaueri filozófia kapóra jött a burzsoáziának. Világos bizonyítéka ennek, hogy éppen az ötvenes években fedezték fel Schopenhauer »zsenialitását«, holott alapvető művét, amelyet később tulajdonképpen csak bővítgetett, már éppen negyven évvel előbb megjelentette. Jellemző az is, hogy főműve, a *Die Welt als Wille und Vorstellung* megjelenése után még évtizedekig nem kellett senkinek sem, hiába ajánlgatta a szerző, legfeljebb humorizáltak felette, mint maga a kötet első kiadója is. Az ötvenes években aztán összetalálkozva a korhangulattal, tetszeleghetett a korát megelőző, a sokáig meg nem értett, félrenyomott zseni szerepében. A kapitalizmus undok viszonyai közt vergődő frók közül sokak előtt tűnt példaképnek mint félreismerő, de azután még életében diadalmaskodó zseni. Ez a művészekre gyakorolt hatásának egyik titka. Reviczky rokon-lelkeket kereső szemében is, mint azt részletesen fejtegeti Schopenhauerről írt ismertetésében¹⁰ a »frankfurti mester« kora által nem méltányolt, félretaszított, de azután annál bőségesebben elismert lángészként tűnt fel. A kiegyezés sivár, művészetellenes viszonyai között szinte élete egész folyamán nyomorgó költő Schopenhauer pályájában a rokon-lángész-sorsot látja. Ugyanezt tapasztalhatjuk Komjáthy-nál is. Komjáthy így fejezi be »Schopenhauer« című költeményét:

»Dicső előkép! ihlesd homlokunk!
Az a cél int nekünk, mi egykor néked intett:
A célnál ott leszünk! Találkozunk!«

⁹ Lukács György: Az irracionális alapvetése a két forradalom közötti korszakban. (1789—1848). Filozófiai Évkönyv I. évf. 1952. 343. 1.

¹⁰ Schopenhauer Arthur, Szemle, 1884. dec. 15.

Egyébként említsük meg itt, hogy Komjáthy olyan egyértelműen dicséri Schopenhauert, mind ebben a versében, mind másutt, pl. a még szóba jövő »Kritikai szempontok« című 1887-ben írt nagy tanulmányában, ahogy azt Reviczky sohasem tette. Schopenhauerrel szemben még annak különlegesen erős hatása idején is fenntartásai voltak, amint látni fogjuk majd, *végkövetkeztetéseit pedig teljes egészében elutasítja magától.*

Schopenhauer általános, elsősorban a művészekre gyakorolt hatásának másik magyarázata, hogy egész filozófiáját bizonyos művészi jelleggel ruházza fel. Reviczky is főként esztétikai vonatkozásban ismerkedhetett meg vele. Vajthó Lászlónak van egy találó megjegyzése a költőnek Schopenhauerhez fűződő viszonyáról. Azt mondja, hogy ha kezünkbe kerülnének azok a Schopenhauer-kötetek, amelyeket Reviczky tanulmányozott, egészen biztosan felvágatlan oldalakat is találnánk bennük, rettenetesen gyűrött, aláhúzgált és jegyzetekkel sűrűn teleírt lapok mellett, amelyek az esztétikáját tartalmazzák.¹¹ Persze ez magában véve még nem csökkenti Schopenhauer hatását Reviczkyre, hiszen tudjuk, hogy az esztétikai látás szorosan együtt halad a társadalmi látással, és éppen Schopenhauer esztétikája mutatja egyik legjellegzetesebb példáját, sőt az alapvetését a társadalmi tényektől elszakított, légtüres térben mozgó öncélú művészetszemléletnek. Pusztán csak magyarázatul szolgálhat ez nála is, mint általában igen sok művésznél, arra a tényre, hogy különlegesen esztétikai érdeklődése vitte közel Schopenhauerhez. Tulajdonképpen azonban filozófiájának nemcsak esztétikával foglalkozó része keltett sajtáságoosan művészi benyomást. Thomas Mann írja Schopenhaueréről szóló tanulmányában, hogy filozófiáját mindig úgy tekintették, mint par excellence művészfilozófiát.¹² Szerinte ez a művészfilozófia-jelleg nem elsősorban esztétikájának aránylag nagyobb terjedelméből származik (összes írásainak több, mint negyede szól a művészetről), még magábanvéve az sem döntő tényező, hogy előadásmódja színesebb, érdekesebb, szellemesebb és világosabb, mint általában a német filozófusoké, hanem különösképpen azzal hat művészekre, hogy szenvedélyes kifejezőmódja az átélt, átszenvedett igazság művészi hevületű megszólaltatásának a benyomását kelti. Tudjuk, ez Schopenhauer gyakran igen ügyes félrevezető módszereinek egyike. Szinte azt mondhatnánk, hogy egész filozófiai rendszere erre a látszatra van felépítve. Megjátssza a szenvedélytől fűtött igazságkeresést és az »átéltségből«, a »szenvedésből«, a »vívódásból« fakadó mély igazság művészi hevületű kifejezésének látszatát keltve meghamisítja az igazságot. Látszat-igazságokat, féligazságokat tüntet fel valóságnak és belőlük a semmi, az értelmetlenség világát építi meg. Lukács György hasonlata szerint: »Schopenhauernek formális-architektonikusan, szellemesen és áttekinthetően felépített rendszere mint egy szép, minden kényelemmel felszerelt modern szálló emelkedik a szakadék, a semmi, az értelmetlenség szélén.«¹³

Ez a »művész-filozófia« művészi álcája révén sok művészre hatott a XIX. század második felében. Thomas Mann pl., amint maga mondja, ifjúkorától nagy »tisztelője« Schopenhauernek.¹⁴ Ő említi Wagnerre tett nagy hatását is, akinek viszont Herwegh hívta fel rá a figyelmét. Tolsztoj is különleges megbecsüléssel beszél róla.¹⁵ Reviczky és Komjáthy tehát nem különös esetek Schopenhauer tiszteletében... Nyilvánvaló azonban az is, hogy amint Tolsztojnak, Thomas Mannak és Wagnernek, Reviczkynek a gondolatvilágában sem pusztán »művészi« megjelenési formája, tehát »művészfilozófia« jellege révén ver fészket a schopenhauerizmus. Valószínűleg egyikük sem jutott volna különösebb kapcsolatba vele, ha nem játszik közre mindnyájuk fejlődésében mélyebb, társadalmi ok is. A tartalom sem-

¹¹ Vajthó László: Reviczky Gyula. Magyar Írók. 5. k. Bp. 1939. 70. l.

¹² Thomas Mann: Adel des Geistes Bermann—Fischer Verlag, Stockholm, 1945. Schopenhauer 339. l.

¹³ Lukács Gy.: i. h. 368. l.

¹⁴ Thomas Mann: i. h. 379/80.

¹⁵ Thomas Mann: i. h. 340. l.

milyen körülmények között nem választható el a formától és bármilyen ügyesen, sokszor szellemesen színes stílusban fejt is ki Schopenhauer sötét tanait, a Thomas Mann, Wagner, Tolsztoj-szerű nagy alkotók az első pillanatban beleütköztek volna a forma színes szövetébe burkolt tartalmi ellentmondásba, ha pályájuk válságai nem hozták volna őket bizonyos mértékben kapcsolatba ezzel a válság-filozófiával. Éppen így volt ez Komjáthynál és Reviczkynél is. Ha végig vizsgáljuk Reviczky életpályáját, kiderül, hogy Schopenhauer hatása különösen élete nagy válságainak idején jelentkezik: az 1874—75-ös *első* pesti éhezésének a korszakában, a már említett Tocsek Sándorral való kapcsolatakor 1877—79 között és a Szemle című folyóirat szerkesztésének idején 1884—85-ben, amikor a végzetes tüdőbaj jeleit először tapasztalja magán. Olyankor hatnak tehát gondolkozására az emberek féktelen önzését természetes állapotként feltüntető és az emberi élet teljes értelmetlenségét hirdető schopenhaueri »végokok«, amikor a kiegyezéssel társadalom uralkodó osztályainak valóban féktelen önzése, embertelensége miatt a költő az éhhalál szélén áll és végül megkapja az éhezést, a nyomor tipikus betegségét, a tüdőbajt. A schopenhaueri filozófia áligazságai tehát, amelyek a társadalmi okokról elterelve a figyelmet az ember természetében rejlő okokra hivatkoznak, mint a világ bajainak a forrására, hatalmas felismerésként tűnhetnek fel előtte. Ugyanakkor »nevetséges össze-visszá«-nak¹⁶ is látja a körülötte nyüzsgő, önző érdekektől hajszolt, a becsület mezében tündöklő semmittevő gazemberek világát, akik lenézik, megvetik, becstelennek tartják, de azért véresen kizsarolják azokat a halálba görnyedő dolgozókat, akiknek a munkájából élnek — ez pedig az élet teljes értelmetlenségének a tanát látszott előtte igazolni. Néha ilyen lelkiállapotban mintha a schopenhaueri pesszimizmus által táplált egy fajta szektáriánizmus is erőt venne rajta, a magad vagy nyomorúságodnak az oka, egyébként a tolsztojanizmussal is egybehangzó elméletének formájában, amint ezt néhány levele és a Szemle-ben megjelent egy-két cikke tanúsítja.¹⁷

Természetesen, rövid életének nemcsak ebben a különösen válságos korszakaiban szerepelnek gondolatvilágában a schopenhaueri nézetek bizonyos elemei. Egyszer-mászor kora legnagyobb filozófusának is nevezi. A *Szemle*-ben a már említett hosszabb Schopenhauer-tanulmányban összegezi filozófiájának fő irányvonalait és sürgeti az Akadémiát, hogy fordítsa le és adja ki Schopenhauer műveit. Átveszi meghatározásait a »folyó« és »állandó« irodalomról.¹⁸ Schopenhaueri zűrzavar mutatkozik az ambícióról írt tanulmányában,¹⁹ a zseni fogalmának a meghatározásában,²⁰ a jellemről²¹ írt egészen fiatalkori fejtegetéseiben. Schopenhauer káros hatása jelentkezik költeménye nem egy versének szubjektív-idealista ki-sengésében, aminek legjellegzetesebb példája a *Magamról* című — ezért is hirdette éppen ezt a versét a költő legjellegzetesebb megnyilvánulásának a burzsoá esztétika. A buddhizmus »mélységeinek« magasztalását szintén Schopenhauertől veszi át.

Mindezek a schopenhauerista tünetek gondolkozásában azt mutatják, hogy egész életpályájának válságába belecsapott a schopenhaueri filozófia a maga áligazságaival, romboló szellemével és a lelkében dúló válságot még csak elmélyítette. Nevetséges lenne azonban azt állítani, hogy a schopenhauerizmus a legjellegzetesebb Reviczkyre. Annál kevéső, mert Reviczky nemcsak, amint már említettem, *szinte mindig* érezte *csodálata mellett* is bizonyos fenntartást Schopenhauer egyes tétéleivel szemben, hanem *végkövetkezéseit félreért-hetetlenül, kereken elutasítja*. Vizsgáljuk meg ezt egy kissé a tények világánál.

Mindenekelőtt: Reviczky tagadja azt a világképet, amelyik az ember kegyetlenségét, álnokságát mint megváltoztathatatlan tényét, mint törvényszerűséget hirdeti, amelyik az

¹⁶ Levele Gáspár Imréhez. Debrecen, 1889. 139. sz.

¹⁷ Levele Koroda Pálhoz. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára 1886. dec. 2.

¹⁸ Folyó és állandó irodalom P. T. L. 1878. 5. sz.

¹⁹ Az ambícióról. Röpke ívek 1877. 6, 7, 8, 9.

²⁰ Szenvedély és világtájalom Figyelő, 1876. febr. 27.

²¹ A jellemről. Új Idők 1875. 4. és 5. sz.

emberi önzést megmásíthatatlannak jelenti ki, amelyik szerint az ember kiirthatatlan alapjellemonásainál fogva csak hibában tud élni, hiszen arra született, még a jóság és hűség is csak önzés, a gyávák önzése ; elutasítja magától azt a nézetet, hogy mindezek miatt legjobb nem élni, legjobb nem születni, de ha már megszülettünk, ne tegyünk ellenük semmit, mert az emberen változtatni úgysem lehet. A *Schopenhauer olvasása közben* című versében, amelyben ennek a filozófiának összefoglalását adja, ezt mondja befejezésül :

»Sötét lapok ; mély komor eszmék !
Takarjon el most rózsafátyol.
A boldogságban én hiszek még,
Bár tőlem minden perce távol ;
S lelkem bár szomorú halálig,
Örömré, boldogságra vágyik

S bár könnyem látja minden óra,
Szivem rajong, szeret, remél még,
S illatlehelő, mint a rózsza,
Bár eltaposták, összetépték.
S ha nem leszek is soha boldog ;
Szeretek, álmodom, rajongok !«

Még erőteljesebben utasítja el a schopenhaueri filozófia pesszimizmusát a Justh Zsigmondhoz írt *Ijjú pesszimiztának* c. két versében. Az első levél kíséretében el is küldte kéziratban Justh Zsigmondnak, annyira fontosnak tartotta. Ebben már szinte gúnyos megvetéssel beszél Schopenhaueréről.

A költemény Reviczky egyik legnagyobb lélekzetű verse. Tömör, erőteljes, szilárd megállapításokat formába öntő megszólalás. A véglegesen leszűrt, bizonyára sokat érlelt gondolatok érezhetően pontosan a szándéknak megfelelő formába öntése bizonyítéka ennek. Összefoglalás ez a vers, felépítésben hasonló a *Schopenhauer olvasása közben*-hez. Azzal kezd, hogy lemorzsolta már felét életének és sok mindent vallott, sokszor vitatva azt is, hogy az ember nyomorult, a sors kegyetlen »Az ember bűnre, bajra születik«, de rájött, hogy mindazok, akik az életet elhibáztoknak tartják, »Szidják, szapulják ezt a szép világot !« élni maguk nagyon szeretnek.

»Mert élni szép, mert élni jó, hiába !
A száraz bölcselők bármit fecsegnek ;
Nincs köztünk, akinek ne volna vágya
Sokáig élni, mint — Schopenhauernek.«

Ezután néhány tömör, pontos képet adó versszakban élénk villantja azt is, hogy kik tagadják az életet. Még azok is, akik már érzik az élet visszavonhatatlan elmúlását, az öregséget, mindent elkövetnek, hogy életüket minél jobban meghosszabbítsák. A ráncosképű dáma, akinek udvarlóit örökölte a lánya, azon mesterkedik, hogy toldhatná még meg éveit, az öreg Timonok pedig, akik dörmögnek, mint a medve és elégedetlenek az élettel — az orrukat sem merik kidugni sál nélkül a szobából, hogy egészségük kárt ne szenvedjen, valahogy náthát ne kapjanak.

»És kik tagadnak mindent vakmerően... ?« Kérdezi tovább haladva a felsorolásban ; kik azok, akik

»Gyanakszanak, köpködnek a világra,
Mert lelkük tükre torzképet mutat.«

Az tagad mindent, amint a következő versszak tömör foglalataként az utolsó verssor mondja :

»Akinek belső szívvilága rút.«

A pesszimizták, mutat rá félreérthetetlenül, csak azért tartják hitványnak a világot mert magukhoz hasonlóknak képzelik :

»Mások hibáit gúnyolják, leszidják,
De envétük lohán dédelgetik.«

Az utolsó három versszakban saját sorsát hasonlítja össze, saját sok szenvedést mutató életét *Justh Zsigmond* életével és különösen nem érti, hogy a gazdag földbirtokos, aki élhet kedvtelésként a költészetnek, gazdagon és függetlenül, pesszimizmusról, az élet értelmetlenségéről fecseg. (Az *Iffjú pesszimiztának* című második *Justh Zsigmond*hoz intézett költeményében ez egészen éles gúnyal fejeződik ki.)

»Távol maradt a gondok réme tőled,
Ne idézgesd fel hát ocsmány alakját !
Vagy bölcsei e nyavalyás időnek
Álmodni már az ifjakat se hagyják...?

Eszményed eddig tán föl nem találtad,
Tanulj keresni, bízni, küzdeni !
Van még talán, mely nincs eloltva, vágyad?..
Adj hálát : nem fogsz megcsömörleni !

Szép, szép az élet, ifjú kételkedő te !
Penész bűzét elűzi rózsaillat.
Szép lány szemétől meg leszel bővölve,
Sötét éjjel legtündöklőbb a csillag.
Még ifjú vagy, jövőd sok szépet ígér ;
Ragadd meg, mit a röpke perc kínál,
Ne légy jelen, ne vergődéseimnél !...
Engem már nem bocsát ki a hínár.

*Tanulj meg élni ! A jót ne keresed
Rideg könyvekben, elszáradt szívekben.* (Kiemelések tőlem — H. Z.)

Ezzel a verssel kapcsolatosan levélváltás indult közöttük. Reviczky viszontválaszában felismerni látszik a schopenhaueri filozófia pesszimizmusának társadalmi eredetét. Így határozza meg, hogy honnan származik ez a pesszimizmus, amelyik ellen ő tiltakozik :

»Nem szeretem ... azt az úgynevezett modern, ásitó, unatkozó poézist, amely most divatját éli és Önnél is fájdalommal tapasztaltam, hogy felette kultiválja. Úgy végelemzésben talán versem megírására is ez adott alkalmat. Úgy tűnnek fel nekem ezek a modern francia pesszimizták, mint az ember, aki már ebéd után van és sajtot eszik, kukacos sajtot. Jóllakott, de kedélytelen szellemek. Ásitó, unalmas, színtelen, — fád egy világ, ahová bevezetnek. A legszebb melódia elveszti báját, mihelyt ők éneklük rekedt, venerikus hangjukon, s ha még volnának fájdalmaik, ha tudnának szenvedni ! De csak ásitoznak, unatkoznak, s a hisztériát, a raffinériát tartják érzékenységnek.«²²

Említsük meg, hogy Schopenhauernek Franciaországban a század második felében olyan nagy kultusza van, amilyenben eddig francia földön megközelítőleg sem részesült német filozófus. Ennek a társadalmi okai nyilvánvalóak : a francia burzsoázia dekadenciájának és rabló ösztöneinek filozófiai kifejezőjét látja benne.

²² Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára.
Levelek *Justh Zsigmond*hoz 1886. aug. 22.

Igen sok idézetet lehetne felhozni Reviczky műveiből bizonyítékaul annak, hogy a burzsoázia hanyatlásából származó és az egész emberiségre átvitt, mesterségesen tenyésztett pesszimista-dekadens világképet milyen megvetően utasítja el.

Egy Véka nevű író *Lajos pap* c. történeti elbeszélését bírálva pl. a Petőfi Társaság Lapjában (nyolc évvel a Justh Zsigmondhoz írott versek és levelek előtt, ami nézeteinek körülbelül egész életében ugyanolyan mértékű hullámzására, illetőleg bizonyos pontokon már kezdettől mutatkozó kijegecesedésére is adalék) így ír: »Általában szívesen olvassuk a regényt oly korban, melyben a pesszimizmust széltében affektálják, s csak azért nyavalyognak az élet hiúsága, nyomora, bújá fölött, mert ez most divat, s vagy fogadatlan, blazirt, beteges morál-prédikátorokká lesznek, vagy a nyegleséget, cédaságot, ledérséget hirdetik ezzel az örökös refrainnel: »Íme mily nyomorult az ember.« — »Véka elbeszélésében nincsenek lélektani nuance-ok, nincs routinos meseszövés, a helyzetek (pedig itt-ott igen hatásosak) sincsenek eléggé kizsákmányolva; de igenis van e munkában történeti érzék, egészséges felfogás, mely nem nyavalygással, hanem erős — ha nem is eléggé megrázó — vonásokkal festi a lélek harcait, s *elolvasása után nem érezzük azt a zsibbasztó, bénító hatást, melyet annyi modern schopenhauerizmus gyakorol ránk, s negatív érdemnek ez is érdem.*« (Kiemelés tőlem — H. Z.)

Végül így összegez: »... nem tanúskodik ugyan nagy tehetségről, de legalább nem hat a lélekre betegítőleg, mint annyi sok jelesnek híresztelt modern novella és regény.«²³

Vértessy Arnold: *Fényes házasság* c. regényéről ugyancsak a Petőfi Társaság Lapjában ezt mondja: »A regény pesszimizmusa se kelt rokonszenvet, mert ez nem az a mély, az emberi lélekből s világrendből közvetlenül eredő pesszimizmus, mely jogot ad a nyomornak, mint Turgenyevnél vagy akár Tolnai Lajosnál is, hanem pusztán a XIX. század divatos hangja. Amily kapós volt egykor a wertherizmus, oly kapós most az ily pesszimizmus.«²⁴

Ebben az utóbbiban már benne van a különbségtevés a pesszimizmus különféle meghatározásai között. Nagyon sokszor igyekszik a pesszimizmus pontos filozófiai meghatározását megtalálni. Dóczy Lajosnak élete utolsó heteiben még nyílt levelet akar írni a pesszimizmusról, mert úgy találja, ő is a világrehddel elégedett »optimisták« között van.²⁵ Említsük meg itt, hogy Dóczyt igen értékes írónak tartja. Ez egyetlen komolyabb tévedése kritikusi munkásságának. Természetesen a pesszimizmussal kapcsolatban az *optimizmus* fogalmát is pontosan meg akarja határozni. Az elszört megjegyzésekből, cikkekből, cikkekbe, tanulmányokba beszótt elmélkedésekből az optimizmusról és pesszimizmusról külön kis kötet kerekedne ki.

Nála, mindenekelőtt, az *optimizmus* és *pesszimizmus* gyakran mást jelent, mint az általánosan elfogadott szóhasználat. Az optimizmus általában egyértelmű előtte azzal, hogyha valaki a világrendben mindent jónak, helyesnek talál. Az optimista alakja azonos szemében a hatalom hájas élvezőjével, kora hivatalos életének, irodalmának irányítójával. Optimista szemében pl. Greguss Ágost. Greguss legnagyobb bűne, amint *Shakespeare élete* c. könyvéről írt hatalmas terjedelmű bírálatában kifejti,²⁶ hogy saját »optimizmusának« színonalára süllyesztte le a nagy alkotót. Ez pedig a korlátolt, hatalmával eltelt, társadalmi helyzetében bizakodó nyárspolgár szintje. »Hisz a pesszimizmus éppen a nemesebb, fennköltebb lelkek tulajdonsága, s azt mondani Shakespeare-ről, hogy optimista volt, annyi mint őt köznapisággal vádolni, amelyről Heine azt mondta, hogy »erény, amely jóllakott«. A tiszta vágyak, nemes törekvések, ragyogó álmok és a hideg, közönyös kaotikus valóság harcából ered a pesszimizmus...«

²³ Petőfi Társaság Lapja 1873. 21. k.

²⁴ Újabb elbeszélők. Petőfi Társaság Lapja. 1878. 13. sz.

²⁵ Koroda Pál: Reviczky Gyuláról. Magyar Szalon. 1889. aug.

²⁶ Greguss új műve. A hon. 1879. dec. 28.

A pesszimizmus tehát ebben a meghatározásában a világ társadalmi valósága ellen fellázadó ember elkeseredése lesz.

Még erőteljesebben fejeződik ki a pesszimizmus, optimizmus fogalmi meghatározásának ez a jellege: *Optimizmus, pesszimizmus*, című cikkében.²⁷ Érdemes megfigyelni az időpontokat is: a Greguss-ról írt kritika 1879-ből, a Justh-hoz írt levél 1886-ból és ez a cikk 1887-ből való.

A pesszimizmus fogalmáról adott nem egészen világos okfejtés után az optimizmust így határozza meg: »Minden úgy van legjobban, ahogy van. Teljesen észszerű dolog, hogy vannak urak és szolgák, gazdagok és szegények, hatalmasok és elnyomottak, egészségesek és betegek; a tavaszra bölcsen nyár, a nyárra ősz és az őszre tél következik; rendjén van, hogy reggel felöltözködünk és este levetkezzünk, hogy amit megettünk, azt újra kiadjuk; a természet bölcs előrelátásáról tanuskodik, hogy mindenre akad ember, Don Juanra és trappistára, hóhérra és irtalmas nőnőre, diplomatára és cirkuszi lovasra; borura derű, nappalra éjjel, gyönyörre fájdalom, élvezetre nélkülözés következik, hogy az ember magát el ne unja, mert »delectat varietas«; különböző koroknak különböző gyönyöreik vannak, ha az embernek van pénze, szép felesége, jó egészsége és kellő kényelme, boldog lehet a jég hátán is. E végső feltételes mondatból látható, hogy ez az optimizmus is tulajdonképpen *csak a kiváltások világnézete lehet*. Mert bizony nagy többségben vagyunk mi, akiknek se pénzünk, se szép feleségünk, se jó egészségünk, se kellő kényelmünk nincs, vagy legalább egyike-másika hiányzik e boldogság feltételeinek.«

A példákat sokszorozni lehetne, hiszen a pesszimizmus-optimizmus kérdése szinte minden cikkében szerepel. A példák azt bizonyítanák azonban, hogy ezeket a fogalmakat társadalmi vonatkozásokban használja és sokszor a mai szóhasználat szerint felcserélt értelemben. Sokat gondolkodik róluk. Szinte előttünk, írás közben alakulnak ki a gondolatai (ezt egyébként gyakran tapasztalhatjuk). Érzik, hogy a pesszimizmus meghatározása így kétértelmű lesz: egyrészt jelenti az élet teljes tagadását, a sötét schopenhaueri világképet, másrészt az ő meghatározásában *a világ fennálló rendjével szembeni elégedetlenséget*. Így a pesszimizmus szó helyett a világgal való elégedetlenség okozta keserűség kifejezésére hamarosan a *világbánat* szót használja.

Egyik utolsó levelében, 1889. április 14-én Arcóból így ír Koroda Pálnak erről: (Másodszor van már Arcóban, betegsége teljesen elhatalmasodott rajta, ha a gyógyulás reménye utolsó pillanatáig nem fogy is el benne, valószínűleg maga látja legvilágosabban állapota súlyosságát.) »A ... szomorúság és pesszimizmus nem egyértelmű szók, pl. Figaróban több a pesszimizmus, mint Hamletben. (Egyébiránt, hogy mit értek pesszimizmus alatt, megírtam a Magyar Szalonban 1884-ben Alexander Bernát könyvéről írt cikkemben.)« Ebben a »Századunk pesszimizmusa«²⁸ című tanulmányában, amelyikre levelében hivatkozik, már éles különbséget tesz a *világbánat* és a pesszimizmus között: »... elharmarkodottság volna ... az elégedetlenséget a világrenddel vagy önmagunkkal pesszimizmusnak bélyegezni ... mert valódi pesszimizmus az igazi nihilizmus. — A nemes kedélyek ... tragikum a pesszimizmus, hanem világbánat, a kifolyása annak a csalódásnak, amely a világhoz és emberekhez fűzött várakozásunkat érte...« (Említsük meg, hogy a »nihilizmus« szót Reviczky nemcsak itt, hanem teljesen összevágó értelemmel többször pontosan az anarchizmus fogalmára használja.)

Pesszimista — mondja még fejtegetései során később — az, aki mosolyogva hirdeti, hogy a világ huncut, és ha boldogulni akarsz, müljad felül huncutságban. Erre itt is, mint levelében, Beaumarchais Figarójának a példáját hozza fel, a példa azonban itt nem jó, hiszen Beaumarchais a feudalizmus ellen támad.

²⁷ Pesti Hírlap, 1887. júl. 24.

²⁸ Magyar Szalon, 1884. 4. k. (363—368. 1.)

»A világbanat ellenben optimizmusból keletkezett és lehetne a csalódott optimizmus reakciójának nevezni.« Ezt a gondolatmenetét így fejezi be: »... nagy tévedés volt Karthauzi költőjéről azt mondani, hogy pesszimista. Hát van-e a magyar irodalomban nagyobb optimista Eötvösnél? És bizony, Lenau, Leopardi, Turgenyev, a méla Arany, a harsogó Vörösmarty sem pesszimisták«.

Határozottan elutasítja tehát, újra és újra visszatérve, azt a pesszimizmust, amelyet Schopenhauer képvisel, tehát az emberi boldogság eleve tagadását, az emberről célzatosan állított szörnyűségeknek azt a halmazát, amelyet olyan tömör foglalatban tár elénk *Schopenhauer olvasása közben* című költeményében.

A »világbanat« tehát a költőnek a kor viszonyai miatt érzett fájaldalmát jelenti. Elégedetlenséget, szembenállást jelent korával. Az ember boldog akar lenni, mondja, de neki is, mint Faustnak állandóan a fülébe rikácsolják: Entbehren musst du, du musst entbehren! (Nékülöznöd kell, nélkülöznöd kell.) A költő szenvedélyesen gyűlöli a kor hitványosságát. Szenvedélyes haragja azonban bánattá, mélabús fájdalommá oldódik. Humor-elméletének is ez a lényege: a világrénd, azaz a társadalmi rend elleni szenvedélyes harag, a felháborodott igazságérzetből fakadó megvető undor az igazságtalanságok láttán — bánattá szelídül, srásssá enyhül, hogy azután kacagjon saját fájaldalmán. A humorról vallott felfogása már kora fiatalságában kialakul. Említettük, hogy első műve, amellyel magára irányítja a figyelmet, egy hosszabb tanulmány: *A humor pszichológiája*. Humorelméletét még három tanulmányában fejtegeti: *Arany mint humorista*,²⁹ »*A művészetek humora*³⁰ és *Humor és materializmus*³¹ címen. Mind a négy tanulmány az irodalomba való belépésének legelső idejében keletkezett: az első kettő 1874-ben, *A művészetek humora* 1875 januárjában, a *Humor és materializmus* 1876-ban. Később, ha a humor fogalmáról beszél, ezeknek a fejtegetéseinek a végkövetkeztetéseit ismétli. Minden megnyilatkozásának a lényege azonban az, hogy a humor-elmélet Reviczky világnézetét tartalmazza sűrített formában.

Részletesen kifejti már humor-elméletét életének első jelentős művében, *A humor pszichológiájában*. A humor lélektanának a meghatározását azzal kezdi, hogy elkülöníti a *humort* a *humorisztikus*-tól, amelyet az esztétikusok hibájából — mint mondja — már kénytelen ő is azonosítani az élcéléssel, mert általában, a pontatlan meghatározás miatt a közvélemény ennek értelmezi, sőt még a satirikust is ez alá az elnevezés alá foglalja. A humor azonban egészen más és amint nem kis igénnyel és bátorsággal és mondjuk meg, komoly tájékozottsággal a korabeli esztétika és világirodalom területén bejelenti, éppen a humorról vallott téves nézeteket szándékozik tisztázni. Kiválóan világos, könnyen követhető okfejtéssel és már ekkor szellemes, hajlékony, sima, fordulatossá stílusban valósítja meg szándékát. Azzal kezdi a bevezetés után, hogy a humor a szívből, a kedélyből, a moralitásból fakad és azzal végzi, amit a többi, humorról szóló tanulmányában még erősebben aláhúzó, hogy *a humor tehát nem pusztán esztétikai fogalom, hanem világnézet. Reviczky szerint a legmagasabbrendű világnézet. A humoros lelkiállapotnak, azaz ebben a humoros lelkiállapotban jelentkező világnézetnek az összetevőit Addison nyomán így szemlélteti:*

	Igazság	
Jóság		Harag
	Humor	

»Alapszíne tehát a humornak s első ismerve — mondja — a föltétlen őszinteség és igazságszeretet...« — A hízlegés, farkcsóválás, csúszás-mászás, kéz- és tányérnyalás gyü-

²⁹ Fővárosi Lapok, 1874. 281. sz.

³⁰ Új idők, 1875. 8. sz.

³¹ Figyelő, 1876. 24—26. sz.

lőletes dolgok lévén a humorista előtt, mindenütt józanul, pápaszemetlenül látja az egész világot s vértelenül, a napi léhaság, simanyelvű udvariasság s galantéria cicomája nélkül fogja föl mélyen érző lelke a benyomásokat...»... a *harag*, ez a fájdalmas kacagás, mely e világ-komédia láttára keblében támad... a második lépés a humorhoz s egyszersmind a humorista pesszimizmusa vagy, ha úgy akarjuk, nihilizmusa. De ő mégse pesszimista, mégsem nihilista, mert ő jó... Igazságot szerető lelke csak léhaságot talál e világon s haragja a legmélyebb, legérettebb undorból származik. De a forrongás nem tart sokáig; a természeti jóság előtérbe lép s a haragot, az undort szelíd, könnyező bánatba ringatja a szánalom és az általános nyomornak közös, nyomasztó érzése.« Ez Reviczky humorelméletének váza, ez világnézetének a kerete. Alapja tehát a kor társadalmi viszonyai miatt érzett keserű harag, amely a »legmélyebb, legérettebb undorból származik«. Ez a humorelméletének nagy pozitívuma és minthogy maga azonosította humor-elméletét világnézetével, ez *világnézetének nagy pozitívuma*. Humorelméletének azonban vannak még más összetevői is. *Arany, mint humorista* című tanulmányában azt mondja a költő, a lángész legnagyobb erényének, hogy kerüli a bombasztot, az érzelmi kitöréseket, a gondolatok túlcsapongását, a föllengzést. Ez jellemzi Aranyt is, mint a legnagyobb költőket, »ez a művészi, isteni nyugalom, ez a fenséges rezignáció.« Ő nem őrjöng, zordonkodik sehol, sőt a jogosult szenvedély pátosza is ritkán ad nála tiszta hangokat.« És éppen ezért páratlanul humoros költő: »Kacag az emberiségen és megsíratja az egyes embert«. A humoros világnézet lényege ez a kacagó sírásban való feloldódás. Arany egyéniségének a mélysége is a méla borongásban nyilatkozik, Reviczky szerint, mert ez a humor megnyilvánulása, »amikor lelkének nagy harmóniájával szól hozzánk«. Arany ebben utólérhetetlen.

De ő *nem az érzelem, hanem a nép és az emberiség egoistája ott, ahol humoros*«. »S hogy mily sokszerű, kiaknázhatatlan az ő humora, nemcsak alaphangban, hanem a tárgyválasztásban és koncepcióban is: „A világ«, »Családi kör«, »Rablelkek«, »Kertben«, stb. egyenként humoros s egymástól mégis egészen elütő kedélygazdag költeményei eléggé mutatják. Mert abban is hasonlítható a lángelme a tengerhez, hogy a legkülönbözőbb mélységeket hullámozza be. A »Családi kör« egyszerű, naív, népies humorával egy csöndes kis öböl, s nem messze tőle a »Őszel« vagy »Kertben« a feneketlen Óceán. *Még balladáinak némelyike is humoros hatással van ránk, »Ágnes-asszonnyal« élükön valamennyi a nép esdeklő szava.*»

Egészen világos ebből, hogy Reviczky humorelméletének az alapját képező igazságszeretetből fakadó, szenvedélyes harag a világrend, értsd: társadalmi rend ellen, a nép sorsa miatt önti el a humoristát. A humorban síró fájdalom a nép sorsa fölött érzett fájdalom, amely meggyötört keserűségében kacag. A nép sorsa tehát az, ami a humorban megnyilatkozó világnézetet meghatározza, *olyan mértékben, hogy igazi humorista nem is lehet más, csak a nép fia*. »A lángelmének... természetében fekvő s az élet problémáit is mélyen megérző nyugodtsága, csöndes, de annál mélyebb gyökereket hajtott érzelme már maga közeledés a humorhoz, és valóban a kor, születés, és más körülmények közreműködtével éppen ezekből a természetekből váltak ki a legnagyobb humoristák, egy Shakespeare, egy Béranger vagy egy Arany. *Mindhárman a nép fiai s így születésüktől a szívükben volt a humor egy másik csírája: a ragaszkodás önfajukhoz, a nyomor s küzdelmek közt szerzett büszkeség a nagyok irányában, s mély szánalommal párosult együttérzés az elnyomottakkal. Ki tudja, nem bírnánk e most Goetheben egy nagy humoristát, ha parasztviskóban születik?* (Kiemelés tőlem. — H. Z.) Nagyon jellemző az is, ahogy Aranyt Byronnal összehasonlítja: »Arany többnyire a humornál állapodik meg, Byron a legsötétebb világfájdalom skálájáig felzokog. Byron is azt kiáltja: »közönyös világ!« De egészen más értelemben, mint Arany. *Ennél a nép, az elnyomott, kis köznapi emberek panaszkodnak így.* (Kiemelés tőlem. — H. Z.) Byronnál egy mindent átélvezett, az emberi társadalomtól már szinte elundorodott roué, egy világfi, meg egy bársonyruhás főúr... *Arany a népnek, nem a szalónvilágnak Byrona...* Az ő »Harold«-ja nem a világlátott palotabirtokos úr, hanem a cigányszedett, vándorkomédiás Istók«, kiről épp-

úgy, mint Haroldról okunk van gondolni, hogy a költő önmagát festi néhol hőseben. És »Bolond Istók« — ha elkészül — a nép könyve lesz, ahogy Arany a nép költője, miről nemcsak számos kisebb költeménye és balladája, hanem valamennyi nagy műve tanúskodik.» (Kiemelés tőlem. — H. Z.)

Szándékosan hosszasan idéztük Reviczky saját szavait, amellyel a nép szálandó, fájdalmas sorsát szerinte legmélyebben kifejező, legkedvesebb költőjéről, Arany Jánosról szól a legnagyobb szeretet hangján. És éppen arról a művéről, amelyik a legmegrázóbban festi a magyar nép szörnyű nyomorát, a *Bolond Istók*-ról. »Arany a *Bolond Istók*-ban inkább egyéniségéhez láncol bennünket, mint akármely más művében« — mondja — pedig a rá annyira jellemző remek lényegmegmutató összefoglalással áttekinti szép tanulmánya végén Arany legnagyobb műveiben megnyilvánuló következetes népi tendenciát, megállapítva, hogy *A nagyidai cigányok* is »a nép keservének, fájdalmának a visszhangja«.

Humor-elméletének legmélyebb része, tulajdonképpeni lényege tehát a nép mélységes szeretete, és ebből fakadóan keserves sorsának az átérzése. Ez a szeretet, amely olyan gyönyörű szavakban nyilatkozik meg humorról írt tanulmányaiban, a hitvány kizsákmányolók iránt érzett harag, a tőlük való undorodás nagy pozitívuma elméletének és — világnézetének. A negatívuma, és ezzel Reviczky egész pályájának negatívumát megmondottuk, abban van, hogy szerinte ezen a szörnyűségen, amit igazságtalanul elkövetnek a néppel, csak kacagva sírni lehet; a nép sorsán, feltárva azt, csak szánakozni lehet. Bizonyos mértékig tévesen, ilyenek látja Arany művészetét, ilyen borongón szánakozónak, ilyen sírva kacagónak, ezért humorosnak. Abban a költő-eszményben, amelyet Aranyban lát, rajongva szeretett és dicsért költőjében, a humor megtestesítőjében, még ott van hangsúlyozottan a *realista költő eszménye* is. A lángész irtózása a bombasztoktól, a fellengzéstől, a természetellenestől, szóval az irreálistól, ezt fejezi ki. *Világos ebből, hogy kora ifjúságában kidolgozott humorelméletében, amely pontosan világnézetét tartalmazza, ott van a kritikusí-esztétikusí magatartását meghatározó legfontosabb szempont, amint azt a következőkben látni fogjuk, a realitás-követelmény.* Végül a *Humor és materializmus* című tanulmányában, nem egészen tiszta okfejtéssel ugyan, azt mondja, hogy a társadalmi rend igazságtalanságának a felismerését, és így az elnyomott nép sorsa fölött érzett szánalmat, a materialista szemlélet teszi lehetővé. Maga mutat rá tehát, hogy a humorban megnyilatkozó, szerinte legmagasabbrendű világnézetnek alkotói elemei között ott van a materializmus is.

A *Humor és materializmus* című sok zavarral küzdő tanulmánya egyébként azt a kérdést is felkelti bennünk, hogy vajjon a filozófia iránt erős hajlamot mutató költő milyen mértékben kerül érintkezésbe a materialista filozófiával. A kérdés több szempontból igen fontos, nem beszélve alapvető fontosságáról önmagában véve is. Fontos az eddig tipikusan szubjektív-idealistának hirdetett Reviczky világnézetének valódi képére vonatkozóan, de fontos az egész korszakot tekintve, amelyiknek a materializmushoz való viszonyáról igen keveset tudunk.

Nézzük meg ezt a problémát közelebbről.

Tény, hogy semmi nyomát nem lehetett mindeddig fellelni annak, vajjon hozzájutott-e kora alapvető materialista műveihez, ismerte-e Marxnak, Engelsnek valamelyik munkáját. A kérdés annyiban is érdekes, mert hiszen Marx és Engels művei korában már közkezen foroghattak. *Jászai Mari*, a nagy színésznő, Reviczky »Rezeda« néven megénekelte utolsó nagy szerelme említi két, 1869-ben írt levélben, hogy bizonyos Balássy úrnak két Engels-könyve van nála.³²

A XIX. század materialista filozófusai közül az adatok szerint, a még csak részlegesen materialista, a materialista világnézet fejlődésében egy Marx és Engels előtti fokot képviselő, a demokratikus burzsoázia ideológiáját jelentő Feuerbachot és a mechanisztikus materialista

³² Jászai Mari: Levellei 20. és 25. l.

Büchnert ismerte. (*A humor és materializmus* c. tanulmánya utalásaiból valószínűsíthetően Feuerbachnak *Das Wesen des Christentums* c. művét is olvasta.)

Már ezek a kezdetlegesen materialista művek is komoly hatással voltak rá. Abban, hogy a materializmus zavaros és ellentmondásos, igazságokat és súlyos tévedéseket egyaránt tartalmazó képletté vált benne, többek között része van a megismert materialista tan korlátainak is. Humorelméletében kifejezett nézetei szintén azt a véleményünket támasztják alá, hogy a *materializmus megismerése erős hatással volt a gondolkodására*. 1880-ban írja a »Tót atyafiak« bírálataiban a következőket: »Ha a népnél a bűn tudatlanság vagy kényszerűség, az uraknál a rossz hajlamok felburjánzása, melyeket nem gyomlált ki senki. A tisztességes úri ember parasztnak talán gonosz volna; de akinek homlokáról a verejték se törölte le az erény tiszta fényét, ez szalónban még jobban ragyogna.«

»Ez a modern világfelfogás, mely a materializmusból hajtott ki, és a humorban kulminál (Kiemelés tőlem. — H. Z.), úgy vélekedik, hogy alapjában minden halandó egyforma, mind-egyikben megtalálhatók az összes emberi indulatok csírái, csak az egyiknél széles sudarat eresztenek, míg a másikonál ki kell azokat ásni, mint a szarvasgombát.«³³

Az a nagy tanulmány, amelyik *Humor és materializmus* címen Feuerbachot idézi, amint már említettük, 1876-ban, tehát négy évvel a Mikszáth-kritika előtt jelent meg. A tanulmányban sok a téves következtetés. Forrongó és különböző hatásoknak kitett szemlélete nem mindig tudja különválasztani a helyest a helytelentől, bugyborékol és kavarog benne minden, mint az erjedő mustban, ismét idő és alaposabb ismeretek kellett volna a tisztuláshoz. *Végeredményben azonban azt a tant, amelyik a világot mint elsődleges anyagi valóságot szemléli, a legigazságosabb világnézetnek nevezi.*

További nagyon fontos szempontként jelenik meg ebben a cikkben is, mint a Mikszáth-kritikában, a *materialista világnézetnek és a társadalmi fejlődésnek a kapcsolata*.

Élesen támadja benne a kereszténységet, amelyik pusztán arisztokratikus politika, egyetlen célja: a hatalom megtartása. Ezt szolgálják a sötét középkori dogmák. »Elnyomták a kedélyt és a gondolat szabadságát, és képmutatókat neveltek a társadalomnak. A tudós nem írhatott meggyőződése szerint, a költő nem lehetett közvetlen. A Napnak továbbra is a föld körül kellett forognia, hogy Mózes elavult meséit ne lehessen megcáfolni, és a költőre, aki opponálni mert rövidlátó korának, halál vagy száműzetés várakozott.«

Feuerbachtól vett következő idézettel fejezi be fejtegetéseit: »Ha a materialistáké lenne a világalom, hamarosan nem lehetne arról a betegségről hallani, amelyet éhtifúsznak neveznek; nem a büntetőintézetek lennének a társadalmi mechanizmus hajtókerekei, és nem látnánk nap mint nap a társadalmi élet felszínén olyan jelenségeket, amelyeken a nyomor és elesettség végtelen mélységébe pillanthatunk.«

Reviczky világnézete tehát, amelyet ő maga foglal össze humorelméletében, nagyjából nézve valóban egy különlegesen »összevágott« világnézet. Sokkal több van azonban a mélyén, mint ide-oda kapkodó eklekticizmus, mint kialakulatlanlás, forrongás, tisztázatlanság. A nagy pozitívum benne: a kiegyezésem kor társadalmi viszonyaival való elégedetlenség, sőt határozott szembenállás. Ez félreérthetetlen módon tör ki belőle. 1877-ben bátor, erőteljes hangon ismerteti Gáspár Imre verskötetét.³⁴ »Valóban századunk több, mint a történelem! De a történelem gyilkolás, vérontás. Századunk ebben is több. Haladunk, de sziszifuszi munka minden messiási erőlködés, ha az ágyúk most is zengenek, a vér most is foly; árvák most is zokognak, a falvak most is földig égnék; ha a nép most is hallgat, és gyáván, szótlanul hull el; ha az emberek gyűlölet nélkül ölik egymást... De a fejedelmet sem őrzi égi bűbáj... Az ő paizsa a törvény. De mi a törvény? Törvény az árvák zokogása,

³³ A Tót atyafiak. A hon. 1881. aug. 19.

³⁴ Dalok az időnek. Délibáb, 1875. aug. 17.

a gyengék nyomora, a szegények gyalázata, és a királyok koronája... Körülbelül ez a tartalma Gáspár Imre füzetének. Mélyérzelmű, itt-ott erőteljes, eszmés forradalmi versek. Tendenciája az örök téma s a düh, mellyel a költő a háború vérontása ellen kikel, tehetetlen düh. Az emberiség örök gyalázata, hogy ezen nem bír, nem akar változtatni. «Már a bírálóknak szokatlanul rövid, éles csattogó mondatai is a költő igen aktív felháborodását jelzik. Az ilyen saját korának megvetését és gyűlöletét kifejező idézeteknek, mint »Beteges, törpe kort élünk mi és magunk is liliputiak vagyunk«, vagy »Azt az aljasságot, törpeséget, melyet mindenütt találok, szívből gyűlölöm«, »... milyen nevelésű össze-vissza« — se szeri, se száma. Társadalomkritikája lépten-nyomon előtör. Szinte azt mondhatnánk, hogy mihelyt egy kissé szabadabb levegőhöz jut, nemcsak kritikáját érezteti, hanem a hangja élesen támadóvá is válik, ami elűt a humorelméletében foglalt világnézeti kiengesztelődéstől. A csak »halkszavúnak«, csak »bánatosnak« hirdetett, egyhúruan a szenvedést dicsőítő, kiengesztelődést megéneklőnek bemutatott Reviczky sok egészen más megnyilatkozására utalhatnánk, amelyek éppen a korával félreérthetetlenül elutasító, sőt néha harcosan is szembeforduló költőt mutatnák meg, erre azonban ebben a tanulmányban nincs helyünk. Így foglalkoznunk kellene három jelentősebb regényével, illetőleg hosszabb elbeszéléssel, amelyek kiváló realista leleplezései kora társadalmának, és idéznünk kellene költészetéből; az idézetekből világossá válna, hogy saját korának megvetése egyet jelent a mindenféle, az egyéni, nemzeti elnyomás gyűlöletével. A költő szabadságra, igazságra, nemzeti függetlenségre vágyik, de csak az osztálytársadalom, a kiegyezéses kor viszonyai tűnnek szemébe.

»Hogy hajszolódnak, lökdösődnek
Szegény felebarátaim!
Hogy kapnak hajba, nézem őket —
Az élet bábjátékain.
S ha egy gyámoltalant leverve,
Végső falatját elveszik;
Örvendve hogy tapsolnak erre,
Gyengék bukását, oh, hogy élvezik.«
(Szabadság)

Meghamisítva, eltorzulva jelenik itt meg minden. Van március 15-e, de hol a régi! A szelíd hangúnak ismert, világbánatos magatartású költő így idézi vissza a reformkor, a szabadságharc nagy idejét:

»Csak vissza a sivár korból! Nem ég itt
Emberméltóság tiszta ihlete!
Álmodjunk, hívjuk vissza a régít
S ha van még a magyarnak istene:
Őt kérjük, adjon még egy csodakardot,
Bűvös csapásaitól hadd hulljanak
A léhűtők, kik mint a barmok,
Csak ettek-ittak és meghíztanak.«
(Március tizenötödikén.)

És a tehetetlenségében magát a megbocsátás, a belenyugvás tanával mérgező költő, a nirvánába menekülni vágyó költő, a »szanzára« örök körforgását mély bölcsességnek nevező költő éppen a *Szanzára* című versében száll szembe ezzel az elmélettel és dobja el magától a beletörődés, a lemondó belenyugvás nagyon is világos célzatú, burzsoá-dekadens tanát:

»Gyűlöltek, bántottak, kínoztak
És megaláztak érdemetlenül,
Üllője voltál a gonosznak,
Csapásait túrted védelem nélkül.

Oh, légy erősebb valahára.
Töröld le gyáván omló könnyeid,
Ne hajts a bölcs türés szavára,
Gyűlölni ellenséget emberibb.«

Ezekből a megnyilatkozásokból az is világossá válik előttünk, hogy nemcsak az elutasítás, a kritika erős a költőben, a fennálló társadalmi rendszerrel szemben hanem a harc szándéka is megvan benne. Mit jelent tehát ez a könnyes, lemondó engesztelődés, ez a méla borongás, ez a keserű fájdalmas kacaj, ami a humor-elméletében foglalt világnézetének végkövetkeztetéseit jellemzi? Nyilvánvaló, hogy a tehetetlenség érzése, a harc reménytelenségének az érzése fejeződik ki ebben. Ez a torzulás, amelyik Reviczky humorelméletében, és ami ezzel azonos, a végső magatartást tekintve, világbánatában jelentkezik, más-más módon megfigyelhető az egész nemzedékben. *Gáspár Imre* bértollnokká válása után bármiről és bárkinek ír, aki megfizeti. *Komjáthy Jenő* miszticizmusmal mérgezi és homályosítja el csillogó öntudatát, *Rudnyánszky Gyula* kivándorol, szinte menekül, Reviczky pedig sokszor filozófiává teszi a viszonyok szenvedélyes gyűlöletét bánattá vagy humorra szelídítő meggondoltságot, lemondást, hiszen a helyzetet változtatni úgysem lehet.

Nem lehet, mert a Párizsi Kommun utáni reakciós ellentámadás időszakában a régi, a meglévő rossz megsemmisítésére törekvő tömegmozgalmak hiányában nem mutatkozott megoldás. Egyébként sem ismerte fel a haladás bázisaként a kizsákmányolt tömegek harcát. Nem ismerte fel, mert ebben osztályhelyezete és a burzsoá filozófia megakadályozta. *A dolgozó osztályok, elsősorban a munkásosztály jövőformáló harcának a felismerése okozza elméletének, világnézetének negatívumait.*

Aki azonban becsületesen törekszik az igazság megismerésére, az előbb-utóbb rátalál a helyes útra. Nagyon érdekes és jellemző, hogy a költő milyen jó megérzéssel, ami nyilvánvalóan egy lappangó, még ki nem jegecesedett tudatot takar, fordul a jövő felé abban is, hogy minden nagy nép iránti csodálatát és szeretetét messze felülmúlóan csodálja és szereti az orosz irodalmat, az orosz népet. »Nincsen remény« című cikkében így ír Oroszországról:³⁵ »... hogy Oroszország Puskinnal és Turgenyevvel dicsekszik, arra mutat, hogy az orosz nép kezd hatalmas és virágzó lenni«. Élete utolsóelőtti évében nagyon megértő és szép elemzését adja a Petőfi Társaságban tartott előadásában Tolsztoj főművének, a *Háború és béke*nek.³⁶ Irodalmi példáiban nagyon sokszor szerepel Puskin, Gogol, Tolsztoj, de különösen Turgenyev. Turgenyev az ő számára a legtöbb, Turgenyev az eszménykép. Szubjektív túlzással Tolsztoj elé helyezi előbb említett tanulmányában. Minden valószínűség szerint része van ebben hangulattal teltt egyéniségének is, amely rokonlélekre talált a nagy íróban. A *Pán halálát*, ahogy ezt többen is megállapították, egészen biztosan a turgenyevi *Költevények prózában: A nimfák* című remek részletének a hatása alatt írta.³⁷ Két hatalmas versben emlékezik Turgenyevre a nagy író halála alkalmából. Így hozza rokonságba önmagával *Turgenyev* című költeménye első szakaszában:

³⁵ Szemle 1885. ápr. sz.

³⁶ Tolsztoj főműve. Magyar Szalon, 1887. november.

³⁷ Elek Oszkár: Pán halála, Egyetemes Philológiai Közölny, 1909. 204—207. l.

»Vádoltak, hogy sivár vagy és rideg.
Én megbámultam érzékeny szived.
Ami ábránd kísér az életben :
Hűség, hevülés, első szerelem ;
Ifjuság álma, mely ringat szeliden ;
Mind feltaláltam a te műveidben.«

Második versében, *A Volkov-temetőben* a legélesebb felháborodással kel ki a cári rendszer ellen, hogy Turgenyevet Pétervár egy elhagyott temetőjének egyik ronda zugában temették el, ahova csak rablógyilkosokat szoktak temetni. Itt fekszik Belinszkij is a nagy orosz írók közül. A költő felsorolja az orosz irodalom nagy alakjait, akiket mind a cári zsarnokság pusztított el:

»Elől ziláltan Dosztojevszkij mégyen,
Aztán Gogol, ki úgy veszett el éhen.
Lermontov honjából kiúzva ég el ;
Puskin bosszút liheg piros sebével ;
S látom bús arcát Csernisevszkijnek,
Kit cári zsarnok-önkénté számkivet.«

Nagyon figyelemreméltó és az oroszországi események ismeretére utal, hogy tud a nagy forradalmi demokrata, *Csernisevszkij* sorsáról is. *Csernisevszkij* neve egyébként ebben a korszakban csak még Iványi Ödönnek, (Reviczky déltiroli üdülésében betegársának) kiváló regényében, *A püspök atyjaiságá*-ban fordul elő. *Csernisevszkij* regényét, a *Mit tegyünk*-et itt a főszereplő nagybátyja, az utópista-szocialista *Bacsó Péter* olvassa.

Iványi is nyilvánvalóan az »új nemzedék«-hez tartozik. Véletlen volna pusztán, hogy nála is feltűnik Csernisevszkij neve, még hozzá olyan formában, ami kétségtelenné teszi a »Mit tegyünk« alapos ismeretét? A »Mit tegyünk« pedig nem tartozott a nagy orosz realizmus reprezentatív alkotásai közé ebben az időben, legalábbis ha a gogoli, turgenyevi, tolsztoji vagy akár a dosztojevszkiji regények világviszhangjával mérjük a hírnevét. Ha még magyarázná is Csernisevszkij Iványi regényében való feltűnését az a tény, hogy Reviczkyvel együtt voltak a szomorú emlékü Arcóban, és tőle kapta az adatokat a nagy orosz forradalmár-demokrata sorsára és művére vonatkozóan, a »Mit tegyünk« bizonyíthatóan olvasáson alapuló ismeretét már nem magyarázza ez a találkozás. Reviczky Csernisevszkij szomorú sorsára hivatkozik ugyan, de művére sehol, Iványinak tehát Reviczkytől függetlenül kellett ismernie a nagy orosz forradalmi demokratát. De ha mindez véletlenek összecsapása volna is, az már nem lehet véletlen, hogy *Gáspár Imre*, amint ezt nagyon szépen világítja meg *Sziklay László* kiadás alatt levő monográfiája, különösen attól az időponttól kezdve, amikor a munkásmozgalommal kapcsolatba kerül, szintén nagy figyelemmel fordul a nagy orosz irodalom, az orosz nép felé. *Gáspár Imre* kimondja a nyolcvanas években, hogy a cárt és az orosz népet külön kell választani. Csak a cár ellensége a magyar népnek, az orosz nép: barátja, testvére. A cárt az orosz nép tartja vissza más országok leigázásától.³⁸ Nem véletlen ez.

Vagy: itt van közöttük a cikkeiért többszörösen börtönbüntetést szenvedett radikális újságíró, Pongrácz Béla. Az a Pongrácz Béla, akiről Krúdy szintén ír,^{38/a} sőt »A vörös postakocsi« c. regényében is szerepelteti Bonifác Béla néven. Pongrácz Béla Reviczky egyik legkedvesebb barátja volt. Az egyetlen ember, akinek többször elpanaszolja édesanyja, a kis tót cselédlány, Balek Veronika sorsát. Ez a Pongrácz Béla jóval túlélte barátját és az 1904-es forradalmi mozgalmak hírére Oroszországba ment, ahol hat évet töltött.

³⁸ Sziklay László: Gáspár Imre (Kézirat).

^{38/a} Krúdy Gyula: A bujdosó P. B. Nyugat, 1911. I. 47.

Az új nemzedéktől Ady felé egyenes út vezet. Köztudomású, hogy Ady nemcsak Vajdát nevezi ősenek, hanem Reviczkyt is. De ugyanígy kimutatható, hogy Komjáthy hangja is visszacsendül az első kötetek Ady-jában. (Gondoljunk csak pl. Komjáthy: Szeretnék sírni... és Ady: Sírni, sírni, sírni c. versére.) Nem hisszük ezért túlzott következtetésnek, ha a századvég fiatalabb ellenzéki nemzedékének az orosz nép felé fordulásában is annak az Ady által kifejezett nézetnek az érlelődését látjuk, hogy a forradalmaktól terhes Oroszország sorsa példamutató nagy hatással lehet a magyar nép sorsának alakulására.

IV.

»Ha azt mondom, nincs bennem költői tehetség, nem fogok felette vitatkozni, de mint kritikus-esztétikus nem hagyom magam sarokba szorítani, és meg vagyok győződve, hogy olyan esztétikus válhatik belőlem, amilyen még nem volt a magyarok között» — írja 1875-ben Korodának. Nem sokkal ezután már egy kötetre való esztétikai tanulmányt gyűjt össze kiadásra, és *Az eszmék országából* címen akarja megjelentetni még mielőtt költeményeinek összegyűjtésére komolyan gondolna.

Egész életében kitartóan foglalkozik irodalomelméleti kérdésekkel. Kritikai-esztétikai tanulmányai több vaskos kötetet töltenének meg. Sajnos azonban életének kétségbeesztő nyomorgásokkal szétszaggatott ziláltsága megakadályozta forró törekvésében, hogy önálló tanulmánykötetet adjon ki, amelyben összegyűjtve elmondhassa csodálatát a nagyokról, igazságot szolgáltatson az igazságtalanul bántottaknak, a tehetséges lekcisinyelteknek, és kérlelhetetlen legyen a tehetségtelenséggel, az üres pöffeszkedéssel szemben. Milyen önefelelt rajongással tudott elmerülni a nagyok tanulmányozásában! *Olvasottsága óriási*. Már 17—18 éves korában meglepően elmélyedt tájékozottságot mutat a világirodalomban Gáspár Imrével váltott leveleiben. A tanulás — olvasás mindvégig elv nála. Rendszeres tanulmányozás nélkül el sem tudja képzelni az irodalommal való foglalkozást. Komjáthy Jenőt is azért dicséri mindjárt levelezésük elején, mert az irodalom rendszeres tanulmányozását tapasztalja nála. »Uram«, — írja neki a Temes-megyei Dentáról, — »becsülök Önben valamit. Úgy látszik, Ön tanulmányoz, amit a többi fiatal óriásról nem igen lehet mondani. Az is, aki szép tehetségnek született, azt gondolja, hogy Minervához hasonlóan jött a világra. Egyik sem gondolja meg, hogy a kavicsot nem köszörülük, de a gyémántot igen.«³⁹

Kritikai magatartását talán legjobban jellemzi a Szász Károly kisebb költeményéről írt bírálatának bevezetésében: »... bizonyos vagyok, ha akad egy őszinte kritikus, aki csak a verseskönyvet látja, és nem egyszersmind a szerző óvatosságát és csúrést-csavarást parancsoló címét, korát és irodalmi befolyását... aki hangot ad ama csak lappangó, de nyíltan rukkolni nem merő közvéleménynek, hogy Szász Károly csak középszerű költő... jobb lett volna neki némán születnie, mert meggyőződése nyílt kimondásáért ugyancsak elverik a port az istenadta páráján... És mégis! *Félelmem, hogy lehurrognak, nem oly erős, mint vágyam, hogy őszinte legyek.*«⁴⁰

Kritikai munkásságának alapvető magatartása tehát a kérlelhetetlen igazságkeresés, bárkivel szemben és bármilyen történjék is. De lehet-e igazságos valaki, mondhat-e szíve szerint őszinte véleményt a kiegyezéskoriban az, aki mint Reviczky, konok elhatározással felteszi magában, hogy ő semmi más nem lesz, csak költő? Reviczky pályájában az éppen a nagyszerű, hogy egyike a keveseknek, akik ebben a »kéz, kezét mos« korban, amikor a kétségbeesztő irodalmi viszonyok között már az is merészség, hogy valaki *csak* költőként akar megélni,

³⁹ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Levelek Komjáthyhoz. 1876. dec. 21.

⁴⁰ Koszorú. 1883. szept. 1.

alig enged külső befolyásnak, ítéleteit nem szabja meg »a kenyér utáni hajsza«, »a nyomor okozta meglapulás«. ⁴¹ Tisztánlátását, amint ezt kifejtettük, sokszor elveszti a viszonyok és a rossz hatások következtében, de külső befolyásra ítéletei nem módosulnak. Erről később azokkal a lapokkal kapcsolatban, amelyekben kritikai-esztétikai cikkei megjelentek, bővebben is szólnunk.

Valóságra törekvés természetesen igazságot kifejező világnézet nélkül nem lehetséges. Reviczky világnézetét, filozófiáját azért igyekeztünk részletesebben megvilágítani, hogy bemutassuk a végkövetkeztetés tévedése mögött ott rejtőzködő igazság-magot, amelyik, ha lebontjuk róla a tévedéseket, a maga bátor, szép valóságában áll előttünk.

Világnézetének alapját alkotó igazság-mag, a valóság megmutatásának a vágya magyarázza azt a tényt, — ezt szeretnénk bemutatni dolgozatunk következő részében —, hogy kritikai-esztétikai nézetei közül a legfontosabb a realitás elve. Az irodalmi műtől elsősorban mindig a valóság-hűséget követeli. Filozófiájának pozitív lényegére, szóval a haladás irányába mutató világnézetének és művészi elveinek az összefüggésére mutat az is, hogy a műalkotás tartalmának mellőzésében nem követi Schopenhauer esztétikáját. Ez megint azzal van kapcsolatban, amit világnézetéről szólva mondtunk, hogy Schopenhauer végkövetkeztetéseit nemcsak fenntartással nézi, hanem határozottan el is utasítja. Schopenhauer esztétikája lényegéből eredően harcol a haladó, realista művészet ellen. A Filozófiai Lexikon meghatározása szerint: »a cselekvő, haladó eszmei tartalommal telített művészi alkotással a közönyös, céltalan szemléletű művészi intuíciót állítja szembe«. ⁴² Jellemzők Schopenhauer valóságellenes voltára a Hegel elleni polémiájának ilyen kifakadásai: »Ami végül azt a törekvést... illeti, amely különösen a mindenütt szellemrontó és butító hegeli álfilozófia által támadt, hogy a világtörténelmet tervszerű eszkékként fogjuk fel: annak alapja tulajdonképp egy nyers és lapos realizmus, amely a jelenséget a világ magánvaló lényegének tartja, s azt hiszi, hogy rajta, alakjain és folyamatain múlik valami.« ⁴³

Tapasztalni fogjuk, milyen éles ellentétben áll ezzel az irracionalista szemlélettel Reviczky egész esztétikája. Schopenhauerrel való szembefordulása az esztétikai nézetek terén különösen azért érdekes, mert mint mondtuk, őt is éppen Schopenhauer filozófiájának művészi álarca ragadta meg.

Esztétikai nézeteit azonban még néhány korabeli nevesebb burzsoá esztétikustól is kölcsönözte, sokszor jóhiszeműen, téves nézeteket is átvéve. Sokat idéz *Jean Paul*, *Gottschal*, *Lemcke*, és *Vischer Theodor* esztétikai műveiből. Kétségtelen, hogy a felsorolt esztétikusok munkái, amint ezt Komjáthy Jenő megállapítja, a burzsoá esztétikai szemlélet kártyaépítményei, azonban nem egyértelműen és természetesen nem azonos színvonalon. Különösen *Vischer Theodort* kell kiemelni közülük, főképp azért, mert benne érezhető leginkább az a lelkiismeretfurdalás, ami a polgárság forradalmi múltja és reakciós jelene közötti ellentmondás következtében a valamennyire is lelkiismeretes emberben megvan, de azért is, mert Vischer nagy hatású, európai érvényű esztétikus, míg a többiek, száraz, szűk körben mozgó katedratudósok. Vischer lelkiismerete is eléggé tág azonban és szépen elfogadja a polgárság reakciós jelenét, mint szükségszerűséget, és alátámasztja esztétikai elméleteivel. Vischer álláspontja minden némileg tapasztalható ingadozása ellenére egészében, jellegében tipikusan polgári magatartást mutat. A kezdetben hegelianus Vischer »a 48-as forradalom hatása alatt segít előkészíteni az újkantianizmus irracionalista-imperialista irányzatát, mely a szubjektív idealizmust az irracionalizmus irányában fejleszti ki«. ⁴⁴

⁴¹ Nincsen remény. Szemle. 1885. 11. sz.

⁴² 525. l.

⁴³ Lukács György: Az irracionalizmus alapvetése a két forradalom közötti időben. I. k. 367. l.

⁴⁴ Lukács Gy. Adalékok az esztétika történetéhez. 6. l.

Maga Vischer is igen sok helytelen esztétikai nézetet sugalmazhatott Reviczkynek a többiek, a kisebb, szellemtelenebb utánczók még inkább. A realista művészeteket megvető, a céltalan szemléleti intuiciót hirdető Schopenhauer, meg az irracionális felé haladó vischeri esztétika tanulmányozása széles lehetőséget nyújtott az eltévelyedésre. Ha világnézetének realista magja nem lett volna olyan erősen ható, bizonyára beletévedt volna ő is az irracionális posványába. Az esztétika területén érték azonban olyan hatásos is, amelyek megerősítették abban a felfogásban, hogy a műalkotás művészi mértéke a valóság-hűség. Nagy hatással voltak nézeteire, amint már említettük, *az általa szinte rajongásig szeretett nagy orosz kritikai realizmus alkotásai. Ezeket nemcsak meg tudta különböztetni a naturalizmus képében magát realistának hirdető másolástól, ferdítéstől és a mindenféle válfajú nyugati álrealizmustól, hanem tudatosan szembeállította velük őket.* Gyönyörű tanulmányokban mutatta meg a nagy orosz írók minden igaz művészi törekvés számára példaként álló hatalmas realista művészetét. Rendkívüli következetességgel tartotta magát azonban még egy esztétikai irányjelzőhöz. *Ez az irányjelző Arany esztétikai iránymutatása volt.*

Arany hatása lépten-nyomon felbukkan esztétikai fejtegetéseiben. Szinte meghatározó az a rajongás, amellyel egész életében Arany felé fordult.

Amikor először kerül fel Pestre 1874 őszén, már az első napokban ezt írja Korodának: »Szeretnék elmenni Aranyhoz. Mástól nem kell se protekció, se semmi a világon!» 1875. december 7-én, már dentai nevelősködése idején szokatlanul zavart, naív, »Kegyelmes Uram!» megszólítású levél kíséretében elküldi hozzá 21 versét.⁴⁵ Koroda Pál úgy látszik szerencsésebb volt, mert Reviczky 1876. január 28-án Dentáról kicsit fájdalmasan írja neki: »Arany leveleire csakugyan büszke lehetsz; irigyellek» — és kéri tőle a levelet elolvasásra. Nagyon szép tanulmányt ír azután Aranyról, mint említettük, *Arany mint humorista* címen. Ír Arany *Rozgonyiné* című balladájáról egy finom elemzést⁴⁶ és az *Arany Jánosnak* c. vers után, amely a kozmopolita költészet vitájában születik Arany irodalmi hagyatékának megjelenése alkalmából, még egy szép *Arany János* című költeményben felháborodottan tiltakozik az ellen, hogy Aranyt valaki bántani merészelje. (Valószínűleg azokra a »malkonteur hadarókra» céloz ezzel, akiket minden este hall a Kammon-kávéházban és akiknek Arany János is »marha», — amint, erről egyidejűleg egy Korodához írt levélben is beszél.⁴⁷ Ezenkívül még számtalanszor hivatkozik Aranyra. Idézi és példaképpül állítja, mértékül tekinti, a költői tökéletesség elérhetetlen ragyogó csúcsaként mutatja mindenkinek. Nem csodálni való tehát, ha átveszi Arany esztétikáját is.

Arany realitáselmélete szakadatlanul visszhangzik Reviczky esztétikai felfogásában. Helyesebben az »ideál-reál» elmélete, amelyik a valóság tényeinek egy bizonyos eszményített magasba emelését követeli a költőtől és amelyet a *Vojtina Ars poétikája* című költeményében így határoz meg:

S amit tapasztalsz, a concret igaz,
Neked valóság, egyszersmind nem az.
Állok Dunának szélén, a pesti parton,
Előttem a kép, színdús, üde karton.
Felleg s hegy által a menny kékje csorba;
A nap most száll le a városmajorba;
Büszkén a Gellért hordja bársonyát,
S fején, mint gondot, az új koronát;
Lenn a Tabánban egy toronytető
Gombjának fénye majdnem égető;

⁴⁵ Irodalomtörténet, 1938. Adattár, Közli Vajthó László.

⁴⁶ Magyar Szemle, 1889. 36. sz.

⁴⁷ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára.
Levelek Koroda Pálhoz. 1886. márc. 13/14.

Mig fönt a Mátyás ódon temploma
 Szürkén sötétlik, mult idők roma ;
 És hosszú rendje apró sűrű háznak
 Fehérlik sorba', mint gyepen a vásznak ;
 Alant a zölden tiszta nagy folyam,
 Mint egy smaragdtó bércek közt, olyan.
 Meg nem legyinti szellő 's fecske szárnya,
 Csak mélyén lüktet forradalmas árja ;
 Felszine tükör, és abban, mikép
 Tündéri álom, az előbbi kép
 Tisztára mosdva, felfordítva ring,
 Mint lenge kárpit, a merő fal ...
 Ábrándos lelkem a hullámba mélyed,
 Vágyban elúszva búvárlom a mélyet,
 Itt, itt a nimfák ! itt a cháriszok ! ...
 Az utcán por, bűz, német szó, piszok.
 Nem a való hát, annak égi *mása*
 Lesz, amitől függ az ének varázsa.
 E hűtlen hívség, mely szebbít, nagyít,
 Sulykot, bizony, nem egyszer elhajít.

Ugyanezt tanítja fordított értelemben a *Sárkány* című költeménye is. Ebben a való talajától való elszakadást gúnyolja.

Felfogása szerint, mint közismert, a realitás sem a való pusztá rajzát nem jelentheti, sem a valótól való elrugaszkodást. Ahogy a *Sárkányban* mondja :

»Valahol a kettő között
 Keressétek az igazat !«

Aranynak ebben a művészet-felfogásában egyrészt kétségtelenül a típusalkotás követelménye szólal meg, mint a valósághű ábrázolás elengedhetetlen feltétele, másrészt az, hogy az irodalomnak a valóság tipikus rajzán keresztül mély emberi eszményeket kell az olvasó elé tárnia. Csak akkor, ha ez az eszmény felé mutató eszmei tartalom vezeti a valóság ábrázolásában a költőt, lehet műve igazán költői.

Arany *A sárkányban* talán még pontosabban fejezi ki, mint a *Vojtina Ars poétikájában*, hogy sem az egyik, sem a másik oldalát nem szabad elhanyagolni ennek a művészi követelménynek, mert ha az egyensúly megbomlik, akkor a művészet károsodik. Aranynak ez a mélyértelmű meghatározása kiterjed az átlagos és a tipikus közti különbségre is, ezzel együtt a tárgyválasztás fontosságára. Volt azonban Arany meghatározásának egy gyöngéje is, ami annak a következménye, hogy elmélete nem tudatosan materialista talajon nőtt, sőt Arany az eszményt, a »való égi mását« már maga is idealista irányba tolta el... Még jobban eltolták azok, akik szándékosan idealista, reakciós álláspontot akartak kovácsolni a költészet számára ebből az ideál-reál elméletből. A századvég hivatalos irányzatai is általánosan átveszik és hangoztatják Arany elméletét, de úgy, hogy a valóság elfedésére is használják. Nem kétséges ugyanis, hogy milyen társadalmi valóságra törekszik, és milyen »égi másra« gondol a Katholikus Szemle egyik tanulmányírója a 90-es évek közepén, amikor ugyancsak ezt az elvet hangoztatja.⁴⁸

⁴⁸ Zoltvány Irén : Zola naturalizmusa és Lourdes c. regénye Bp. 1895. (Külön lenyomat a »Kath. Szemle« IX. k.-ból 53 l.)

Reviczkynek alig van esztétikai vonatkozású cikke, amelyekben ne hivatkoznék valamilyen módon Aranyra, mint példaképre. Arany nézetei azonban felfedezhetők Reviczky olyan írásaiban is, ahol nem is hivatkozik Aranyra. Erre az esetre jellemző egyik legnagyobb szabású tanulmánya, az *Anyag és forma*, amely *A hon*-ban jelent meg.⁴⁹

A tanulmány Csiky Gergely esetéből indul ki, akit már többször plágiummal vádoltak. »Irodalmi körökben régen tere-feré tárgyát képezi, hogy Csiky Gergely magáévá tette Molière vallomását: »C'est mon bien, et je le prends partout, ou je le trouve«, s hogy jobb szeret anyagot készen találni, mint teremteni — írja. Hivatkoztak az Ellenállhatatlan Diegójánál és a Csiky fordította Pry Pál ezredesnél közösen található családi vonásokra; felhozták, hogy a spanyol Szép Diego Rodrigo név alatt inkognitó szerepel a mi szinpadunkon; kisütötték, hogy Mukányi nem más, mint a megmagyarosított Perrichon (a két hős jellemrokonosságán kívül véletlenül mindkét darab első felvonása pályaudvarban játszik), hogy a Proletárok meséje is kölcsönzött s a Mosolygó vásott kis tanítványa is már »dagewesen« a Benoiton-család egyik reményteljes sarjadéka személyében. Rossz nyelvek azt is sugdosták, hogy elbeszéléseinek egy részével amerikai humoristáknak adósa Csiky Gergely...« Aztán azt fejtegeti, hogy az újabb irodalomnak is csaknem minden kimagasló tehetsége részesült a plágium, tolvaj, csempésző titulusokban. Fényes tudását bizonyítva végighalad a világirodalom korszakain és kitűnően válogatott példákkal mutat ki igen sok híres átvételt. A plágium kérdését elvileg is megvizsgálja, »A plágium olyasvalami, amit csak esetről esetre lehet kimutatni, de a határt, amelynél kezdődik és végződik, lehetetlen megállapítani. Plágiumot követ el, aki ítélet és ízlés, saját egyéniségéhez való alkalmazkodás nélkül tulajdonít el idegen tárgyat anélkül, hogy változtatna rajta vagy eszméinek ragaszával forrasztaná a többfelől vett anyagot egyggyé.« — »Még nem plágium, amikor idegen író egy másíknak csak eszmét ad, mely mint szikra esik lelkének gyulékony anyaga közé s azt lángba borítja.« — »Már nem plágium, mikor a költő a kölcsönzöttet saját lelkének kohójában felolvasztja, s azt egészen áthasonítja saját vérévé. Arany Bajuszának a tárgyát is olvastam már németül (ha jól emlékszem Castellinél), a Jóka ördögének szakasztott mása megtalálható Caballero egy elbeszélésben. Ugyane mese párja megvan Karandzsics »Szerb nemzeti mesék« című gyűjteményében.« — »Csak a biblia meséli, hogy isten a világot semmiből teremtette. *Mi közönséges halandók azt szoktuk mondani, hogy semmiből semmi sem lesz, s a költő sem isten a maga világának megteremtésében.* (Kiemelés tőlem. — H. Z.) Az alkotó fantáziáról ugyan sokat fabuláznak, pedig ennek ereje sem az önkényes invencióban, hanem a meglelt és az egyéniséghez szabott tárgy kihímezésében nyilvánul. A fantázia csak a költői prizma, mely a meglévő fényforrást megtört színeiben ragyogtatja.«

Hogy vélekedik erről a kérdésről Arany? A *Zrínyi és Tasso* c. nagyszerű tanulmányában ezt mondja:

»Az eredetiség, feltalálás, amennyiben nem csupán lírai mozzanatra, hanem az életviszonyok oly szövedékére vonatkozik, mely elbeszélő, vagy drámai költemény, alapvázát — egészben vagy epizódokban meséjét képezve, sohasem volt nagyon közönséges. A legtermékenyebb alkotó lángész ereje is, úgy látszik némi megszorításnak vala e részben alávetve.«⁵⁰ Ezután Arany is végighalad korszakankint a világirodalmon és bemutatja, hogy Homérosztól Byronig mennyi kölcsönzés történt. Ugyanúgy magyarázza az ismétlések okát, amelyek abból is erednek, hogy az emberi kapcsolatok számtalan ismétlésben újultak már fel az emberiség történelme folyamán, mióta az »első és legnagyobb inventor, a nép először formába öntött egy-egy eseményt« és végül ő is arra a következtetésre jut, hogy »végre jó a lángész«, alkotó étert lehel a mondavilágba, s az eposz meg van teremtve. Ez az Aranyféle felfogás Reviczky igen sok cikkében visszhangzik.

⁴⁹ A hon 1881. jan. 21, 23, 27.

⁵⁰ Zrínyi és Tasso. Arany összegyűjtött prózai munkái. (Franklin kiadás) 142. 1.

Amint rámutattunk már, humorelméletének kidolgozása közben is Arany művészete lebeg előtte. Az elmélet lényegéből következik, hogy Arany-képébe általában keveredik egy kis félrecsúsztató rezignációs, melanchólikus vonás — különösen szereti Arany őszies hangulatú, borongós verseit — a nagy költő életművének komoly, józan, egészséges, üde lehellete azonban sok schopenhaueri és egyéb fertőzést kitisztított lelkéből.

Arany János esztétikai nézeteire utaló tiszta, józan megállapításainak a művész és a mű, a művész és az alkotás kapcsolatára vonatkozóan se szeri, se száma. Arany tudatos realista művészettelfogása villan fel előttünk Reviczky ilyen megjegyzéseinek olvasása közben: »Sokan, a laikusok majdnem kivétel nélkül, azt hiszik, hogy a tisztán látó, nyugodtan ítélő józanság megbénítja a művész alkotóképességét. Nincs helytelenebb felfogás ennél. *Fegyelmzellen, tántorgó elmével éppoly kevésbé lehet szépen írni, mint remegő kézzel.* (Kiemelés tőlem. — H. Z.) A legnagyobb költőnek is teljesen egyformán kell éreznie az épelméjű, józan gondolkodású sokasággal. *A felfogás ereje, a látás köre, az érzés intenzitása, állítja fel a korlátokat, szabja meg az arányokat.*«⁵¹ (Kiemelés tőlem. — H. Z.)

A dentai nevelői évek alatt írja Koroda Pálnak a *Büszkék* c. színműve írása közben: *Az ihlettség csak olyan mese, mint az, hogy az ember csak akkor tud írni, ha bort iszik.* (Kiemelés tőlem. — H. Z.) A láztól a művésznek óvnia kell magát. Én is lázzal írtam a *Jobábot*, de nem is kerekedtem tárgyam fölé. Nyugalom, hidegség, ez a valódi. Darabomat olyan nyugalommal írom, mintha egy cikket fordítanék valamely bécsi lapból és most már csaknem biztos vagyok benne, hogy sikerül; prózában lesz írva, egészen modern. A műzsának az ember biztos barátja lehet, és nem udvarlója, szeretője. Nem szabad a műzsát csak ölelgetni, csókolgatni a helyett, hogy vezetgetni engednök magunkat általa.«⁵²

V.

Ugyancsak Koroda Pálnak írja: »Tudod, miből állnak a magyar bírálatok?

I. Milyen kiállítású, mi az ára a könyvnek, ki adta ki, hány lap, hány éves a szerző, emelkedik-e, stb.

II. Nagyjából elmondják a tartalmát.

III. Citálnak egy csomót.

Különböző helyeken és kapcsolatokban ugyanígy állapítja meg, hogy kora kritikusai műveletlenek, szüklátóköriek, hogy a »vad poéta cincogásaira és a költő ragyogó álmaira« egyforma mértéket alkalmaznak, hogy nincs kritikus, aki különböztetni tudna érték és érték-telenség között.

Komjáthy Jenőnek Kritikai szempontok című, már többször idézett tanulmánya, amely egy nagyszabású és az *Új Nemzedék* című folyóirat megszűnése miatt tulajdonképpen befejezetlenül maradt kísérlet az ellenzék kritikai álláspontjának világos, programmszerű megfogalmazására, fejezetről fejezetre pontosan kimutathatóan főleg Reviczky kritikai-esztétikai tanulmányaira épül, akit névvel vagy név nélkül többször idéz is. Persze az álláspont közös volt már ekkor teljesen, ugyanazokat mondják szinte szó szerint a Palágyiak, Bodnár Zsigmond, vagy akár a kiváló színházi szakértő, Rakodczay Pál, hogy csak éppen kapásból említsünk néhány nevet, ami az új nemzedék kialakulását világosan mutatja. Nem kisebbíteni akarjuk tehát Komjáthy Jenő érdemét azzal, hogy nézeteit ilyen szorosban a Reviczkyéhez fűzzük, legfeljebb ismét arra szolgál ez adatul, hogy az egész korabeli kritikai-esztétikai irodalomból mennyire kiemelkedtek a Reviczky-kritikák fölényes felkészültsé-

⁵¹ Berczik Árpád: a *Svihákok* című drámájának bemutatójáról. Pesti Hírlap 1889. január 12.

⁵² Közli Koroda Pál. Magyar Szemle 1891. 25. sz.

gükkal, finoman elemző szellemes, könnyed stílusukkal, — Péterfy Jenő műveit nem számítva — nincs is Reviczkynek ebben versenytársa a nyugatosok fellépéséig. Nos, ebben az összefoglalásban Komjáthy így határozza meg, hogy mi ellen kell harcolniok az irodalmi életben: »A szörnyek, melyek ellen nekünk teljes erővel küzdenünk kell . . . cinizmus, obskurantizmus, indifferenzizmus és pedantéria. . . Ezek ellen a leghatásosabb eszköz a kritícizmus, e jótékony vihar, mely a levegőt a miazmáktól megtisztítja.«⁵³

Komjáthy ezzel tanulmánya végén a hivatalos irodalom fórumai elleni harc elvi irányát foglalja össze. Cikkét az akadémiai főhatalmasságok, *Gyulai és Greguss* ellen intézett személyszerinti támadással kezdi, többször idézve Reviczky megállapításait.

Reviczky a szörnyek közé még egyet sorol: *a hivatalosan dédelgetett kontárságot*. Ez ellen indítja leggyilkosabb támadásait.

Már zseni-elméletében korán kidolgozza kritikusi magatartásának irányvonalait. Ennek az a lényege, hogy a zseni kérlelhetetlen a művészet területére illetéktelenül betolakodókkal, a kontárokkal szemben, gyengéd, segítő és megértő azonban a támogatásra szoruló tehetségek iránt. Később így tömöríti ezt egy versébe:

Szabályként álljon mindenféle kornál,
Ostort az ellen, ami léha, kontár.
De az igazi érzelem, feltörő tehetség
Ily sors alá soha, soha ne essék.

Néhány akadémikus kis tehetséget bizonyító művéről írt kritikája szellemesen maró gúnnyal, kérlelhetetlenül, félelmet nem ismerő őszinteséggel mutat rá a cinikus, állandóan kéz-kezet-mos jutalomban részesített kontárságra a hivatalos irodalmi hatalmasságok műveiben. Az igazi művészetet kéri számon tőlük kritikáiban. Reviczky kritikái annyiban különböznek általában az irodalmi ellenzék kritikáitól, hogy írójuk mindig igyekszik megtartani a hang, a szemlélet körültekintő tárgyilagosságát. Éppen ezzel, valamint szellemes könnyedségükkel, az érvek villanó pengekezelésével találnak legjobban elevenbe.

A Kisfaludy Társaság humoristája címen így kezdi Beöthy Zsolt *Rajzok* című kötetéről írt kritikáját: »Aligha foglalkoznánk e könyvvel ily hosszasan, ha első szépirodalmi társaságunk nem volna cégér, mely e fanyar bornak kínálgatóul szolgál.«⁵⁴

Majd sorra veszi az egyes rajzokat, és kimutatja, hogy együgyűek.

»Úgy látszik« — írja — »Beöthy egyáltalában humoristának tartja magát. Vajjon barátai hitették el vele? . . . Elég az hozzá, hogy egyre humorizál, fárad és izzad.« — *Egy távoli ismerős* című rajzának a hőse Tóth János vármegyei tisztviselő. Ezzel ilyen verejtékes humorral végezteti munkáját: »Sohasem ismerkedem meg vele, mert oda lenne a nyugalomam. . . Nézzük csak . . . a bakaraszti előljáróság alázatos instanciája mint tűzi kárvallott szerencsétlennek az adó ellen . . . Nem. A nyugalom az első a világon . . . Ripsz, ropsz . . . Ez megvan . . . Hát ez mi? . . . Békavári lakos, Kuha Mátyás folyamodványa »katonasorozástól való felszabadtása iránt, minthogy csak egy apja él a világon«. Megadatik. Ripsz, ropsz . . .« — »Ha szerzőnek nincs valódi tehetsége a novella kívánta előadáshoz, — folytatja Reviczky — ne ripsz-ropszoltassa tollát olyan téren, amely nem az övé. Foglalkozzék irodalomtörténettel, ott műveltségénél és intelligenciájánál fogva lehet szerencséje.« Így fejezi be: »Ha már most látjuk a mindenáron írni, jobban mondva feltűnni akarás és vergődéseit, méltán bámulhatunk azoknak lézése fölött, akik Beöthy Zsoltban kiváló humoristát keresnek, sőt a magyar stíly egyik mestere gyanánt emlegetni eléggé szemérmetlenek. Bámulatunk azonban csakhamar eloszlik, ha látjuk, hogy ugyanazon jó urak, kik Beöthy Zsolt számára

⁵³ I. k. 150. l.

⁵⁴ Kószorú, 1883. 52. sz.

ily magas polcot jelöltek ki szépirodalmunkban, Jókai Mórt ma már rossz írónak tartják, s vele szemben vége-hossza nincs kifogásaiknak. Legyen tehát ízlésük szerint.»

Szász Károlyt a legkiválóbb formaművészek híresztelik — ezért példák sorozatán bizonyítja hibás, ritmustalan, pongyola verselését.⁵⁵

Greguss Shakespeare könyvéről írt⁵⁶ bírálatában bebizonyítja, hogy a szerző a költő-óriást saját korlátolt értelmi színvonalára és nyárspolgári világnézeti szintjére akarja leszállítani, ezért erőszakkal belemagyaráz műveibe és életébe ott nem lévő dolgokat. Minden felesleges részlettel foglalkozik ezenkívül, ami Shakespeare körül van. Még azzal is, hogy halála előtt közvetlenül, leánya lakodalma alkalmából, a borkereskedő vőlegény milyen finom borral kedveskedett neki és erre az alkalomra Stratfordba rándult két íróbarátjának, Ben Johnsonnak és Draytonnak. Szóval lényegtelen apróságokkal és az ezekhez koholt naív magyarázatokkal töltötte meg könyvét, teljesen elhanyagolta azonban a költő megértését és megértetését, esztétikai méltatását.

Gyulairól, aki központja, megtestesítője volt már ekkor ennek a kéz-kezet-mos, feudális-patriarchális, fejlődést gátló akadémiai szellemnek, verseinek megjelenése alkalmából szintén van egy szellemes, gúnyos, éles bírálata.⁵⁷ Tegyük hozzá, hogy ebben, ha gúnyos és metsző is néhány jelzőjében, *lényegesen kevesebb szubjektivitással ereszti szabadjára felháborodását, önti ki haragját az akadémiai diktátor ellen, mint Tolnai, Komjáthy, a Palágyiak vagy egészen Mikszáthig bárki az új nemzedék tagjai közül.* Igyekszik megtalálni a helyes mértéket Gyulaiak szemben. Így a kritika minden élessége mellett is megmarad a tárgyánál, de éppen ezért annál meggyőzőbb. Nem sérteni akar, hangoztatja, nem akarja jó tulajdonságait sem elhallgatni a megbírált műnek, de a legjobb akarattal sem bír benne, a költőben, derekas középszerűségénél többet felfedezni. Egyetlen húrja van, amelyen szép hangokat tud kicsalni, a szelíd elmélázás. Miért nem ezen játszik? Egy nagy kritikusnak azt is le kellene tudni mérni, hogy neki magának mihez van legjobban tehetsége.

Jellemzően egyforma szenvedéllyel hangzik fel az ifjabb ellenzék, az »új nemzedék« valamennyi tagjának megszólalásaiban a Vajda háttérbeszoritása, lebecsülése, mellőztetése fölött érzett felháborodás. Reviczky is a szellemesen, élesen gúnyos megjegyzéseknek egész sortuzét irányítja a nagyhatalmú kritikus ellen Vajda makacs mellőztetése miatt. Összehasonlítja Gyulai kritikái működését Bajza, Vörösmarty, Eötvös korszakával. Ezek a nagyok nem azzal akarták kritikusit voltukat bizonyítani, hogy nagytehetségű költőket nem engedtek érvényesülni, vagy elnyomtak érdemes fiatal tehetségeket, hanem azzal, hogy buzdították, segítették a szépek ígérkező költői törekvések kifejlődését.

Kétségtelen tény, hogy Gyulainak, hibái ellenére is nagyjelentőségű kritikusit működésében nem az egész új nemzedék által egyértelműen és jogosan támadott feudális irodalompolitikai szempontok a figyelemreméltók, »derekas középszerűségénél« jobbat pedig mi sem fedezünk fel költeményeiben.

Az irodalomban folyó osztályharc természetesen legélesebben a kritika területén jelentkezik. A nyolcvanas évek új nemzedékének egyértelmű kritikai szembefordulása a ki-egyezéses irodalmi nagyságokkal világos kifejezése ennek.

Reviczkynek vannak Gyulairól másutt elismerő megjegyzései is.⁵⁸ Egyetért néhány megállapításával, sőt hivatkozik is rá, a művelt ízlésű műbírálot felismeri benne.

Mikszáth is sokmindent helyreigazított »Mikor a hóhért akasztják«⁵⁹ című Gyulairól írt híresen vitriolos első bírálatának megállapításai közül a nagy kritikus nyolvanadik szüle-

⁵⁵ Szász K. Kisebb költeményei I. h.

⁵⁶ I. h.

⁵⁷ Gyulai Pál lírája. A hon 1881. dec. 25. Melléklet.

⁵⁸ Német könyv Petőfiről. Pesti Hírlap 1888. szept. 13. Dicséri Gyulai : Arany és Katona tanulmányait.

⁵⁹ Mikszáth K. : Írói arcképek. Művelt Nép, 1953. 101. l.

tésnapjára írt cikkében egy évtizeddel később, kivéve a következőt: »A természet nem adta meg neki a talentumot, követni tudni a folytonosan fejlődő irodalomnak röptét, méltányolni tudni az új formákat, felösmerni az új hangokat és megérezni az új zamatokat«.

Még egy kritikáját emeljük ki ebből a csoportból.

Komjáthy azt mondja a kor leküzdendő kritikai-esztétikai szörnyűségei között felsorolt pedantériáról, hogy »nem egyéb, mint korlátoltság, mely nem látja a fától az erdőt, a kicsiségektől a nagyot.«⁶⁰

Szellemesen gúnyolja ki ezt a hivatalosan tudálékos, korlátoltsággal azonos pedantériát egy bizonyos Erődy Dániel költészettanáról írt bírálatában.⁶¹

Erődy Dániel Józsefről azt mondja Szinnyei,⁶² hogy »gymnasiumi tanár és lapszerkesztő, Laforsch Miklós fia«. Költészettanáról pedig, hogy »középtanodai és magánhasználatra« 1878-ban már második kiadásban megjelent.

Érdeemes néhány idézettel bemutatni Reviczky kritikájának a tükrében a »költészettant« is, melyet valószínűleg igen jónak tarthattak hivatalos körökben, hiszen az első kiadás után négy évvel újra megjelentették.

Adalék ez arra is, hogy milyen szörnyetegekkel kellett harcolniok Reviczkyéknek.

»Az iskolák — írja kritikájában — »azt a szabályt követik, hogy csak az a jó, ami régi.« Ugyanezt a szabályt követi Erődy Dániel is költészettanában — állapítja meg — mert »az újabb költők közül a példatárban csak egy név szerepel — az Erődy Dánielé... Pedig az újabb költők, ha egyébben nem, legalább verselés, technika dolgában szolgálhatnának példaul... »Tisztelet, becsület a régieknek, de csak ha igazi költők voltak, s ha nem akarnak az újak rovására magasztaltatni. Különben ez másutt is így van. Heinét, Lenaut szintén több német tankönyv nem tárgyalja. Azok új poéták, tehát kisebbek, mint Tiedge, Hölty, meg a többi halvány német »empfindler.«

Ezután néhány magvas definíciót mutat be a könyvből. A tragikumban pl. Erődy szerint »az erkölcsi világ harcait látjuk, hol a tévessé vált szenvedély, a bűn, az aljasság, a szennyes önérdék kívánja legyőzni az erélyt, a jogot és igazságot, a fenkölt eszményiséget; áttörni és átváltoztatni a fennálló társadalmi és erkölcsi rendet«.

»Borzasztó« — fűzi hozzá. »Erődy szerint minden tragikai hős aljas gazember, minél csak az furcsább, ahogy a realizmust definiálja: »A realizmus a való, érzékelhető tárgyakkal tulajdonít létezését és életet, ellentétben az eszmékkel, melyeket mint üresek és nem létezőket, megtagad.« *»Eszerint«* — folytatja — *»legtöbb nagy költő realista lévén — eszmetagadó volt, még Shakespeare, Molière, Goethe is, Garay, Kunos, Császár pedig mintaköltők.«* ... »A romanticizmust is kedvesen interpretálja: »A romanticizmus éltető eleme a szerelem és a szerelmi hűség, mely a nőben, különösen a boldogságos szűz lovagi és vallásos tiszteletében tetőzik.« »Majd adna neki Heine! Ezt a szabályt is sokan köszönnék meg: »A valódi népköltészet a jellemző, de alszerű kifejezéseket is használja. A népies műköltészet azonban sohasem veheti föl azokat.«

- »Erre azzal az »alszerű« kifejezéssel felelünk, melyet Hugo V. használ a waterlooi csata leírásában. Olvassa el Erődy Shakespearet, Goethét, Dantét vagy Aranytól a Nagyidai cigányokat s meg fogja látni, mennyire lehet ezeket az »alrendű« kifejezéseket használni, ahol helyükön vannak.«

Az idézetekhez hasonlóan szellemesen, mulatságosan mutatja be végig a hivatalos pedánságnak ezt a ritka ostoba tákolmányát. Ebből a kritikából is, amelynek néhány fontos megállapítására még más helyütt visszatérünk, kiderül, ami az uralkodó irodalmi fórumok elleni támadásainak vezérszólama, hogy a kor hivatalos tényezői művészetellenesek.

⁶⁰ I. h.

⁶¹ Petőfi Társ. Lapja 1878. 18. sz.

⁶² Magyar Írók

A hivatalos irodalompolitika művészetellenességét, amint már többször tapasztaltuk, a halkszavúnak, szelíd-bánatosnak ismert költő éles gúnyral teszi nevétségessé. Ha nem ömlik is ki belőle lávaszerűen a szubjektív indulat, az elvek kérlelhetetlen szilárdsága azonban annál inkább jellemzi.

Szorosan kapcsolódik ehhez az a kérdés, hogy vajon a korszak uralkodó rendszerével való éles szembenállás, a magyar polgári haladásnak világnézeti követelése, a változás állandóan jelenlévő igénye, ami Reviczky kritikai-esztétikai munkásságából kibontakozik, miért nem ölt nála aktív politikai tartalmat is.

Kora aktív politikai életéhez való viszonya ismét ellentmondásokat mutat. Általában ellentmondásos a politika és a művészet viszonyának meghatározása esztétikájában. Többször hangoztatja politikai közömbösségét, de ha ezt nem tenné, akkor is feltűnnék, hogy milyen kevés az olyan megnyilatkozása, amelyik egy-egy konkrét politikai eseményre vonatkozik. Amikor *A hon* és az *Ellenőr* egyesül és 1882 szeptemberében megindul a *Nemzet*, csak mint parlamenti tudósítót vennék át, a régi munkatársak közül. *A hon*-nál az irodalmi rovatot szerkesztette, és a parlamenti riporterséget nem hajlandó vállalni, inkább végkielégíteti magát és nekivág a teljes bizonytalanságnak, — egyenes úton a halál felé. *A hon* három évvel azelőtt megmentette az éhenhalástól, öt év múlva a *Pesti Hírlap*, ahol egy fél évtized nyomorúságai után révbejut (havi 80 forintért), már nem tudja megmenteni a végzetes betegségtől, amelyet álltalanságainak éve alatt szerzett.

Mi magyarázza ezt a közönyt?

Az érthető, hogy az uralkodó politikát elutasítja magától és nem hajlandó résztvenni a kiegyezéssel uralom parlamentjében még szemlélként sem, hiszen az ellenzék politikájában sem láthatott sok biztatót. Könnyen lehetséges, hogy ebbe, az uralkodó osztályok politikájától tartózkodó közömbösségbe (a politikai érdektelenség hangsúlyozása sokszor a fennálló politikai rendszer, a hivatalos politika ellenzését jelenti) beleépültek a művészet és politika összeférhetlenségét hangoztató l'art pour l'art elméletek. Van néhány olyan megnyilatkozása, amelyben egyrészt a művészet magasabbrendűségével, másrészt a politika művészetellenességével indokolja, hogy művészet és politikai tendencia nem egyeztethetők össze. *A politika művészetellenességéről szóló megállapításában nyilvánvalóan saját korának az igazi művészetet háttérbe szorító hivatalos ténykedései lebegnek a szeme előtt, ezt általánosítja helytelenül. A politikai költészetről mondott véleményeinek túlnyomó többsége is afelé mutat, hogy nem a politikai tartalmat kifogásolja általában, hanem a politikumnak is, mint mindennek, a művészi formában való megszólalását követeli a költészetben.*

Azonban az aktív politikai tartalom kifejezését, a kor haladó erőinek harcában való részvételt mint a művészet feladatát is hangoztatja néhányszor, ellentmondva előbbi megállapításainak. Elismeréssel beszél pl. Arany politikai költeményeiről, amelyeket örökbecsű művészi alkotásoknak nevez, habár itt még azt hangsúlyozza inkább, hogy csak azért halhatatlanok, mert a politikumot is a nagy Arany művészetével súfírtik verssé. Gáspár Imre *Dalok az időeknek* című kötetéről azonban, amint már szólottunk róla, a háborúk vérontása elleni harcra mozgósító verskötetéről, a »mély értelmű, eszmés, forradalmi versek« füzérére tűzes hangú, lelkes beszámolót ír, tovább fejlesztve a versek riadó-hangját, ami Gáspárnak csak »itt-ott« sikerült teljesen. *Barabás Miklósnak* című szép költeményében így látja nagy-szerűnek a művész hivatását:

»Öregnek hívnak, de ne bándd, hogy az vagy!
Dicső napokról tud beszélni ajkad.
Midőn te ifjú voltál, drága néped
Áldásos korra, új eszmékre ébredt.
Boldognak mondalak, mert láthatád
Széchenyi, Vörösmarty korszakát !

S megértél többet is, nagyobbat is még !
Midőn a zászlót lobogtatva vitték
S felzúgott győzedelmes harci ének :
Irgyilendő művész, ezt is megérted,
S e nagy idők számos nagy emberét
Te színről színre láttad, ismeréd.

*

Nem fegyverrel, nem is gyújtó beszéddel,
Mégis közöttük álltal ifjú hévvel.
Együtt küzdöttél az egész hazával,
Ecsettel kézben és szivedbe' lánggal.
És hogy csodálják késő unokák :
Megfestéd korod arcképcsarnokát.

A költőnek a politikai események iránti közömbössége és harcának kizárólag a művészet területére való elhatárolása tehát szintén több összetevővel magyarázható.

Az egyik összetevő nyilvánvalóan saját társadalmi helyzetének a tisztázatlansága is. Az uralkodó osztályból származva, deklasszálódva és az általános válság hatására *világnézeti*-leg szembefordul ugyan saját társadalmi osztályával, nem tudja azonban, hogy ennek hol adjon politikailag kifejezést. Csak elutasítás van benne mindennel szemben, ami uralmon van — politikában és művészetben egyaránt. Gyűlöli a hitvány kort, amelyben nem lehet élni, mert undorával fojtogat. De hát hol az az ízlésének megfelelő politikai mozgalom, amelyik ennek a gyűlöletnek képes a gyakorlatban is következetes kifejezést adni? Nem lát ilyent. És hogy nem látja meg, hogy nem ismeri fel az előretörő munkásmozgalom jelentőségét,⁶³ azt egész pályáján tapasztalható osztálykötöttsége is magyarázza. Amikor a fiatalabb ellenzéki nemzedékből pályája kezdetén legmesszebbre jutó, szintén dzsentri származású Gáspár Imre lelkesen csatlakozik a munkásmozgalomhoz és előadásokat tart tót munkásoknak, nem kifogásolja ugyan, de nem érti barátja lépését. És jegyezzük meg, amint erre már előbb is utaltunk, hogy Gáspár is milyen mélyre bukott erről a nagyszerű magaslatról!

A másik összetevője, a döntő oka az aktív politikától való tartózkodásának, annak, hogy a haladás bázisait fel nem ismerte, a saját osztálykötöttségén túlmenően ismét csak a kor magyar fejlődésében található meg. Itt minden elferdülten, torzzá váltan jelentkezett egyrészt, másrészt pedig a munkásmozgalom erői ebben a korszakban még viszonylagosan gyengék voltak.

VI.

Kritikai-esztétikai munkásságában töretlenül következetes, és állandóan visszatérő motívum a *realizmus* követelése. Arany János hatásával kapcsolatban már beszéltünk ennek a realizmus-követelésnek az Arany ideál-reál elméletéből való eredetéről; most vizsgáljuk meg közelebbről, hogy milyen tartalommal jelentkezik ez Reviczky kritikáiban.

Mondottuk, hogy alig van esztétikai cikke, amelyben Arany költészete ne szerepelne valamilyen hivatkozásban vagy utalásban bizonyítást alátámasztó példaként. Körülbelül ugyanezt állíthatjuk a *realizmusról* is. A realizmus megvalósításától teszi függővé a mű sikerét. Ezt kéri számon az írótól, elsősorban ennek a körülhatárolásával foglalkozik, mint alapvető követelménnyel.

⁶³ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Levelek Koroda Pálhoz, 1879.

Realitásszemléletének a kibontása, megvilágítása fontos feladat. Először, ha a művészet egyenlő a valóságábrázolással, tehát minél mélyebben, minél teljesebben tudja valaki visszaadni a valóságot, annál nagyobb művész, ez pedig elvitathatatlan, és ha Reviczky a valóság reális ábrázolását követeli a művésztől, akkor nyilvánvaló, hogy művészi követelménye igen magas. Másodsorban fontos annak a kérdésnek a tisztázása szempontjából, hogy meddig jutott el a realizmus igénye a század végén irodalmunkban. Ennek a problémának a megoldásához feltétlenül komoly adatokkal visz közelebb egy ilyen terjedelmét tekintve is jelentős méretű kritikai életműnek az összegereblyézése és megrostálása, amilyen a Reviczkyé.

A jelentőség kérdésének a tisztázása a maga teljességében mindaddig nem történhetik meg, míg az a kötet, legálabbis alapos válogatás formájában, amelyet Reviczky közel 80 éve tervezett, nem jelenik meg. Kritikai-esztétikai munkásságának legkörültekintőbb elemzése sem teheti azt a hatást, amelyet tanulmányainak folyamatos olvasása kelt finoman elemző, szellemes stílusával, hatalmas tudást bizonyító széles látókörével, hangulati gazdagságával, a felszínt állandóan fodrozó iróniájával, kicsattanó gúnyjával, a tehetségnek kijáró lelkes csodálatával, a tehetségtelenséget könyörtelenül lesújtó bunkójával. A századvég kritikai képének a körvonalai pedig csak akkor válhatnak világossá előttünk, ha a folyóiratokat sikerült feldolgozunk. Hiányzik egyébként még az olyan kiemelkedően nagy és eléggé közismert alakok arcának a megrajzolása, jelentőségének a tisztázása is, mint amilyen Péterfy Jenő. (Nem is beszélve arról, hogy mennyi tisztázni való van az ő szerepe körül is.)

Kritikai jelentőségére utal az a tény is, hogy korában »rettegett« kritikus volt, írásainak a korszak kritikai-esztétikai terméséből kiemelkedő mintaszerű megformálására pedig az, hogy cikkei díszei voltak azoknak a lapoknak, amelyekben megjelentek.

»A legtöbb nagy költő realista« — mondja Reviczky.⁶⁴ Az igazság kedvéért hozzá kell tennünk, hogy egész, mennyiségre is jelentős kritikai termésében nem találtunk komolyan veendő méltatást másról, mint *realista* nagy költőkről, így ez a szabály egészen úgy módosítható, Reviczky szemléletének megfelelően, hogy a nagy költő az realista.

A nagy orosz realisták: Tolsztoj, Turgenyev; Shakespeare, Goethe és természetesen Arany azok, akikre legtöbbször hivatkozik, mint az élet teljes igazságának legnagyobb ábrázolóira.

Az igazi élet ábrázolását követeli a regényíróktól, a költőktől, ez hangzik ki dráma-bírátaiban is: »Valóban ez a mindennapi, a közönséges élet, mindennapi, közönséges embereivel...« mondja többek közt Tolsztoj *Háború és béke*-jéről írt tanulmányában. Igen sok példán mutatja meg ezt az életszerűséget ebben a tanulmányában, bizonyítva Tolsztoj realitásának a teljességét. A nagy orosz író — állapítja meg újra és újra — az élet igazságának tipikus jelenetekben való ábrázolásában utolérhetetlen. »Melyik regényíró festett igazabb, drámaibb, változatosabb, s ha úgy tetszik, mondjuk, naturalisztikusabb képet, mint amilyen az öreg Bezuhov gróf halála. Mennyi élet e haldoklás leírásában! Megelevenedik előttünk az egész palota, folyosói, előtermekben az orvosokkal, a cselédséggel, a végrendelettről suttogó kapzsi rokonokkal, a ravasz, kifent, közönséges Vazul herceggel és a mindebből semmit sem értő, naív, esetlen Péterrel, akit mint egy kisgyereket egy édeskés, szemforgató, kiköpött hercegő igazgat. Vannak-e Turgenyevnél üdőbb kedvesebb lapok, mint a Rosztov-ház fiatalságának, Szónyának, Rosztov Miklósnak, Drubeczkoj Borisznak és a tizenhárom éves Natasának a rajza! S mily édes álmokba ringatja a lelkeket az otradnoi éjszaka, melyen André herceg véletlenül tanúja lesz Natasa szeszélyes ábrándozásainak a nyitott ablaknál.

⁶⁴ Erődy Dániel költészettanáról írt kritikája I. h.

A pszichológia mesterműve az öreg Bolkonszky herceg; megrázó realizmusú André herceg nejének halála gyermekágyban épp akkor, midőn férje, aki a dicsőségért hagyta el családját, az auszterlitzi csatában kapott sebéből kigyógyultan, de egyszersmind kiábrándultan, a nyugodt családi élet után vágyakozva visszatér. A francia naturalisták talán sohasem értek el olyan megrázó hatást, mint Tolsztoj néhány lapon, midőn leírja, hogyan találkozik a borodínói csatában halálosan megsebesült, tátongó sebével a rögtönzött tábori kórház véres és mosatlan boncoló asztalára fektetett André herceg halálos ellenségével, a még nyomorultabb állapotban lévő Kuragin Anatollal. Ez a Kuragin Anatol egy üresfejű, léha, hazug, jellemtelen, csinos piperkőc, akibe Natasa, André herceg jegyese beleszeretett, úgy, hogy csak véletlenül lehetett megakadályozni, az elámtott fiatal leánynak vele való szökését éjnek idején. Natasát később felvilágosítják, hogy Anatol egy becstelen, hazug ember, és már nős, amit annyira szívére vesz, hogy mérgezési kísérletet követ el. Anatol, nem sikerülvén terve, elpárolog, s André bosszúját szerencsésen kikerüli, két végre a két férfiú, mint a boncasztalon fekvő sebesült, egymás mellé kerül. André herceg akkor ismer Kuraginra, midőn ez siránkozó hangon kéri, hogy látni akarja a lábát, mire felmutatnak neki egy térden felül levágott láb-szárat, melyről még a véres csizmát sem húzták le. Annál erősebb hatású ez a realizmus, mert az egész terjedelmes munkában nem találkozunk csak egy némileg kiemelkedő alakkal, aki nem tartozik a felsőbb körökhöz, s ez a *Karatajev Platon paraszt, az orosz becsületesség, jószívűség, őszinteség típusa.*» (Kiemelés tölem. — H. Z.)

Ez a tanulmány, amelyet 1887 szeptemberében a Petőfi Társaságban is felolvasott,⁶⁵ az első nagyobb szabású ismertetése Tolsztoj nagy művének a magyar irodalomban. Jellemző, hogy az író milyen fontosnak tartotta Tolsztoj művészetét éppen realizmusa alapján. *A korabeli magyar Tolsztoj-kritikák és ismertetések nem mérhetők Reviczky tanulmányához sem a tolsztoji művészet lelkes felismerésében, sem Tolsztoj jelentőségének lemérésében, sem a tanulmány plasztikus kidolgozása tekintetében.* (Péterfy Jenőnek a *Háború és béke*-ről szóló egykorú ismertetése nem jelentős munka.)

Reviczky tanulmányaiban az élet igazságának követelése, a való világ ábrázolásának igénye kiterjed a tárgyválasztásra, a jellemzésre, a környezetrajzra, a cselekmények megokoltságára és a beszédmódorra. Nem tűr kritikáiban állandulatokat, megokolatlanságot, a bonyodalomnak a véletlen által való megoldását vagy továbbzökentését. Nagyon sokszor kel ki élesen kritikáiban a rosszul megválasztott témák ellen. Olyan tárgyak feldolgozását kívánja, olyan helyzeteket akar látni, olyan cselekményt követel az irodalmi műben, amelyek a való életre jellemzőek. Csiky Gergely 1880-ban kiadott elbeszéléseiről igen éles kritikát ír.⁶⁶ Csikynek később is inkább csak jó ftéleteiről van elismerő véleménnyel, költői erejét sokszor kifogásolja. *»A hová csak éles szem, értelmes gondolkodás kell, ott ő nagyon helyén van.»* (Kiemelés tölem. — H. Z.) *»A költőnek látnoki szellemével, fájdalom, nem rendelkezik...»* mondja négy év múlva.^{66/a} Remek összefoglalásban közli az elbeszélések témáját. *Pl. A 233-ik szám* (szól egy iskolavégzett hordárról, ki protekció híjából kénytelen magát hordárságra adni, de mosóné anyjával éveken át elhiteti, hogy miniszteri fogalmazó s a miniszter lányát szereti, amiért a mosóné mindig imádkozik, hogy fia mielőbb tanácsossá legyen); *Hervadt koszorúk* (szerepel benne egy azelőtt híres, de vénségére kikopott hegedűművész, ki fogadott lánya kedvéért cigánybandához szegődik első hegedűsnek, később beleszeret fogadott leányába, de erős küzdelmek között lemond róla és szeretője karjai közé vezeti...) stb. *»e többnyire már magukban véve kevésbé alkalmas tárgyak, melyekkel azonban nagyobb elbeszélő mégis megbírkózott volna, Csiky tehetségét egészen a porba terítették.»*

⁶⁵ L. Szünet után címen Pesti Hírlap, 1887. szept. 19. számában.

⁶⁶ Csiky Gergely elbeszélései. A hon 1880. ápr. 26.

^{66a} Koszorú 1884.

Kifogyhatatlan szellemességgel gúnyolja a valószerűtlen cselekményt, az erőszakolt helyzeteket, a kivételest és a nem tipikusát. Egy példát erre a sok közül, Feuillet Oktáv *Egy párisi régény* című színműve kritikáját.⁶⁷ Ez egyébként arra is szép példa, hogy melyek egy Reviczky-bírálat erőnei. Mindenekelőtt a nyugodt, a legkisebb elsietettség nélküli részletezés. Annyira szereti, annyira élvezi az irodalmat, hogy a legparányibbnak látszó irodalmi jelenségről is, ha az valami módon érdekesnek látszik, részletesen szól. Bemutatja a művet plasztikus világossággal, szinte domborműszerűen, kiemelve belőle a fontosat, háttérbe szorítva fokozati megvilágítással a kevésbé jelentőset. *Tartalomelmondásai az anyagelrendezés, tömörítés, lényegkiemelés stilisztikába illő remekei.* Legrövidebb kritikáján sem érzik el-sietettség. Szinte feltűnni igyekszik azzal, hogy milyen alaposan elmélyedt anyagában, legyen az egy zavaros könyv a naturalistákról, egy siralmas Dante-fordítás Angyal János prépost-kanonoktól, sivar novellák gyűjteménye bizonyos Brankovics Györgytől, vagy egy verses-könyv. Ha tudományos mű fekszik előtte, annak a legfőbb megállapításait félreérthetetlenül világos csoportosításban tárja elének; ha verskötet vagy versfordítás, idézeteinek kifogy-hatatlan sorát csak nyilvánvalóan a lap vagy folyóirat terjedelme szakítja meg; ha novel-lákról ír, kivétel nélkül ismerteti rövidebben vagy hosszabban, de mindig úgy, hogy az olvasó képet kapjon róluk, a novellák témáját, cselekményét. Ezután ízekre szedi, felboncolja a művet, hogy semmi folt nem marad azon megvilágítatlanul, egyetlen részlet sem megmagyarázat-lanul.

Csiky elbeszéléseiről írt, már említett bírálatában, mintha csak össze akarná foglalni azokat a szempontokat, amelyekkel egy irodalmi műhöz közeledik, így ír: »Nincs ezekben az elbeszélésekben se kidomborodóbb egyéniség, se világnézet, se műgond, se vonzó előadás vagy irány, se kedély, se melegség, se fantázia, se szenvedély, se kompozíció, se lélektan, se emberismeret, se típus, se hangulat, de még csak routine se, mellyel pedig még Ponson és Gaborieau is bírnak.«

Minden bírálatában következetesen az egész élet valószerű bemutatását követeli. Maróan szellemes gúnyral teszi nevetségessé a Feuillet-darab cselekményének valószerűtlenségét is. A darab arról szól, hogy Targy nevű főszereplőjének felesége megszökik, mert a férj hirtelen elveszti vagyonát. Az asszony egy olasz opéra-impreszárió társaságában és társulatával Amerikába vitorlázik. A véletlen azonban — egy matróz ügyetlensége — felgyújtja a hajót, mindenki elég a nyílt tengeren, kivéve az asszonyt, aki ezután nagy nyomorában visszatér férjéhez. Amikor azonban megtudja, hogy férje nem hajlandó visszafogadni, öngyilkos lesz. A véletleneken kívül még hallgatódzások is szerepelnek a cselekmény továbbvitelében.

»Éppenséggel semmi sincsen az egész két felvonásban, ami csak némileg is sejtetné, hogy vajon mi lesz a drámai összecütkezés alapja. Már pedig ez nagy hiba. Azoknak az indu-latoknak, melyek a cselekvő személyek tetteinek motívumaként szerepelnek, úgyszólván előttünk kell feltámadniok ...« — mondja róla. A fülénél-farkánál fogva előráncigált morali-zálást, amellyel Feuillet egészen visszatetszően léha darabját elfogadhatóvá akarja tenni, így gúnyolja: »A negyedik felvonás nemcsak, hogy felesleges, de nem is tartozik szorosan véve a színműhöz. Lazán hozzája csapott epizód, mely tisztán arra van szánva, hogy egy jó színész bravuroskodhassék benne. Chevrial báró, az a kicsapongó milliomos, aki szörnyen udvarol Terpszichoré egy keményszívű papnőjének, vesz ennek számára egy palotát, melyet dús lakomával avatnak fel. A báró éppen toastot mond az aranyvirágra, amikor egyszerre rosszul lesz s a másik percben már halott. Kétségkívül igen szép tanulságot vonhat le belőle a kicsapongásra hajló fiatalság. Lám, ti jó fiúk, szól hozzájuk az erkölcsi Feuillet. Így jár, aki mindig bort iszik, mert a sűrbe korán kiviszik... Épületes dolog...«

Számonkéri a darabtól az alakok életszerűségét. Az alakok közül az egyetlen Chevrial sikerült. »Az életből van véve; minden szín, minden egyes árnyalat, mellyel a szerző festi,

⁶⁷ Koszorú 1882.

való; igazi művészettel van megalkotva. Mellette csak a kis táncosnő alakja érdemel figyelmet, míg a tulajdonképpeni főszerepek, mind vagy határozottan *el vannak hibázva vagy sablon-szerűek.*»

Nagyon fontos Reviczky realizmusának vizsgálatában a naturalizmussal szemben elfoglalt álláspontja.

A naturalizmus a reakcióssá vált francia burzsoá társadalom viszonyai közepette keletkezett a XIX. sz. második felében. A naturalizmus filozófiai tartalma a pozitívizmusból származik, amely az ember fiziológiai ábrázolását követeli a művészetektől, mindent ennek a fiziológizmusnak rendelve alá. A fiziológizmus így az élettani megokolásokat szembehelyezte a társadalmi okokkal, az embert vadállatként igyekezett feltüntetni, végső fokon sötét, reménytelen, pesszimista világképet alakított ki.

Sok jószándékú író is áldozatul esett ennek a tannak a XIX. század második felében, így az e század első felének hatalmas kritikai-realista alkotása, Balzac, Stendhal életművének erőteljes társadalmi bírálata nem folytatódott töretlenül. A XIX. sz. második felében fellépő nagy kritikai realisták művészetén több-kevesebb nyomot hagyott a naturalizmus. Elsősorban Zola volt az, akit megtévesztett a naturalista szemlélet annyira, hogy egyenesen kidolgozójává lett a naturalista elméletnek, amely az ő meghatározása szerint »az élet egy szeletének az ábrázolása egy temperamentumon keresztül nézve«, természetesen a fiziológiai jelenségek hangsúlyozása közben.

Zolának azonban nem az volt a célja, hogy a burzsoázia szándéka szerint a valóságot meghamisítsa és a dolgozó tömegek kedvét elvegye a harctól, akaratukat megbénítsa, a boldogabb jövőbe vetett hitüket megsemmisítse. Ellenkezőleg, Zola a francia burzsoá társadalom teljes leleplezésével a dolgozó tömegek harcának a jogosságát akarta tudatosítani.

A zolai társadalmi szándékból és a zolai írói magatartásból, amely egyrészt támadást jelentett a burzsoá társadalom ellen, másrészt naturalista volt, származott sok kétértelműség a naturalizmus körül. Sokan a haladás hívei közül is Zolát követve azt hitték, hogy a burzsoá társadalom leleplezése naturalista eszközökkel történhet legerőteljesebben, ezért társadalmi törekvéseiket naturalista módszerű művekben szólaltatták meg. Világossá válik előttünk ennek ismeretében az, hogy miért indul ki a naturalizmus elleni általános támadás a század végén a reakciótól. (A francia kritikában Brunetiére ennek a főképviseelője.)

A reakciós irodalomszemlélet is »realizmusról« beszél ekkor, és a »realizmust« helyezi szembe a naturalizmussal. Csakhogy ennek a »realizmusnak« éppen a zolai leleplezés nem tesz szik, azért szándékozik a zolai művészet hitelét általában megingatni, — Zola tévedéseit kihasználva. Az ideál—reál-elmélet is így jön kapóra nálunk a század végén a reakciónak.

Reviczkynek a naturalizmus elleni fellépése élesen elüt ezektől a *főként Zola-ellenes reakciós támadásoktól*. Ő úgy harcol a naturalizmus ellen, hogy annak éppen a valóság meghamisítása révén reakcióssá váló pesszimista tartalmát támadja. Zolát nagy művésznek tartja, naturalizmusától eltekintve. A könyvcímekről írt kis cikkében pl. azt mondja, hogy Turgenyev után neki vannak a világirodalomban a legkifejezőbb könyvcímei. Más helyen, mintegy mentegelve, így ír róla: »Szennyes, alávaló és a sárban fetrengő alakjai iránt ő nem akar rokonszenvet kelteni, hanem csak lerántja a takarót a társadalom undok kinövéséről.«^{67/a} Zola naturalizmusát azonban súlyos tévedésnek tekinti és néhol úgy tűnik, érthetetlennek tartja egy nagy művész ilyen eltévelyedését.

Reviczky állásfoglalása és a reakció naturalizmus-ellenessége közti különbségre jellemzően világít rá a Katholikus Szemle tanulmányírójának, Zoltvány Irénnek műve: *Zola naturalizmusa és Lourdes című regénye*. Szerinte Zola naturalizmusa semmi egyéb, mint

^{67/a} Meztelenségek a költészetben. A hon, 1880. márc. 31.

tizenhárompróbas materializmus,⁶⁸ és Zola méltán keresi elődeit a »hírhedt« Diderotban és Balzacban, aki »valóságos« sátáni gyönyörrel válogatja össze a legéktelenebb és undokabb alakokat.⁶⁹ Persze a Katholikus Szemle írója szerint azok a korszak legfőbb materialista bölcselői, akik a naturalizmusra hatottak, Auguste Comte, Sainte-Beuve, Taine. — Annyi igaz, hogy a pozitívizmus a naturalizmus szülőanyja. Az is, hogy a Taine és társai által képviselt vulgár-materializmus a naturalizmus szerves tartozéka. Ez többek közt éppen a naturalizmus súlyos hibája, az ebből levont következtetései a jellemző ferdtések az élet valóságáról. A klerikális-reakciós tanulmányíró azonban sietve ragadja meg az alkalmat, hogy a materializmust általában azonosítva a torzító vulgarizálással és kiaknázva a lehetőségeket, megbélyegezen minden materialista álláspontot. A legjellemzőbb éppen az, ahogy a naturalizmus és a benne megnyilatkozó vulgár-materializmus ellen támad; természetesen nem azért kifogásolja, mert meghamisítja a valóságot, hanem mert az életet egyáltalában anyagi valóságnak fogja fel. »Zola naturalizmusra az ideális légkörből a legdurvább anyagiság körébe vezet, ahol szívnyemesítő élvezet helyett lelkünket teljesen el akarja fásítani s kiölni belőle minden hitet, minden erkölcsi eszmét, minden nemes és magasztos érzést«⁷¹ mondja. Reviczky azonban éppen azért támadja a naturalizmust, mert az anyagi valóság álarcát hordozva, meghamisítja a való életet. Zoltvány Irén szerint természetesen Zola regényeiben azért nincs költészet, mert »az anyagelvűség megöli a költészetnek és általán minden művészetnek.«⁷² Reviczky szerint azért válik költőietlenné, amint ezt a *Mouret abbé vétkéről* írt tanulmányában⁷² mondja, mert hiányzik belőle az élet igazsága. Zoltvány Irén szerint Zola azért nem reális, mert »a legsötétebb színekkel festi Lourdes erkölcsi romlottságát, amely szerinte zsufolva van mindenféle legfeszettebb népséggel; ahol a vásáros bódéktól kezdve az apácák és a barlang papjainak aljas üzletéig minden ember csak anyagi haszonra les.«⁷³ Reviczky szerint azért igaztalan, mert Mouret abbé ténykedései és minden, ami vele és Albine-nal történik, súlyos lélektani ellentmondásokat mutat, így irreális, a regény tendenciája pedig érthetetlen.

Már bizonyítottuk, hogy az általában szelődnek ismert Reviczky elveit egyáltalában nem »szellden« védelmezi. A korlátoltság, tehetségtelenség, a mindenféle hamisítás ellen kemény ökölcsapásokat osztogat. Kritikái közül azonban különös élességgel válnak ki azok, amelyekben a Zolából csak a tévedéseket megtartó, sőt továbbfejlesztő naturalisták ellen harcol.

Reviczky képzőművészeti kritikái között — ezekkel érdemes egyszer külön is foglalkozni — van egy Arnold Böcklinről szóló, abból az alkalomból írt kritika, hogy megnyílt a svájci festőnek egy hat festményből és néhány reprodukcióból álló kiállítása.⁷⁴ Böcklint rendkívül hevesen támadja. Nagyon jellemző azonban, hogy a böcklini természetellenességet, a vad színek kultuszát, a delfinek, najádok, faunok, tehát féllálati-félembri alakok világát a korszak kifícamodott ízlésével és ennek egyik megnyilvánulásával, a naturalizmussal hozza kapcsolatba. Nem a pontosan körülhatárolható naturalista vonásokat keresi rajta, hanem a torzítást, a valóság meghamisításának a szándékát látja és ezt tipikus naturalista megnyilvánulásnak tekinti. Azt fejtegeti, hogy az új, divatos művészeti iskola nemcsak a festészetben vagy az irodalomban, hanem általában minden művészi megszólalásban a legszentebb szót írta zászlajára: az igazság jelszavát. »Persze, ha az igazságot ezen az úton kell keresni, akkor a nemesebb ambíció által sarkalt művész nem léphet más útra. De még hiúsága is kielégí-

⁶⁸ I. h. 20. l.

⁶⁹ I. h. 15. l.

⁷⁰ I. h. 54. l.

⁷¹ I. h. 64. l.

⁷² Milton prózában. Magyar Szemle (szerk. Rudnyánszky Gyula) 1882. január.

⁷³ I. h. 74. l.

⁷⁴ Pesti Hirlap, 1888. január 18.

tésre számíthat a naturalizmus táborában. A naturalizmus szót használok, *nem mintha ez az elnevezés találó volna* (Kiemelés tőlem, H. Z.), hanem mert a zolai evangélium óta a természetesség példátlan kigúnyolásával naturalizmusnak szokás nevezni *az igazság örve alatt összehordott piszkot, rátságot, sivárságot, a természettel ellenkező bűnöket és mindenféle változatait a torzképeknek.* (Kiemelés tőlem, H. Z.) Mert bármennyire hangoztatja igazságszeretetét a naturalizmus iskolája, nem riad vissza a beteges fantázia kicsapongásaitól se...» — »Minden toll vagy ecsetvonásnál azt kérdik maguktól, nem volt-e ez már megírva vagy megfestve, s ha rájönnek, hogy »schon dagewesen«, oly formát keresnek, amely még »nie dagewesen«. *Ezért az igazság apostolai, a naturalisták a leghuzagabb művészek.*» (Kiemelés tőlem, H. Z.)

Miután szokott szellemességével elemzi Böcklin témáit, riktó színeit (»kékitőhöz hasonló folyók«), kiszámított raffineriával csinált helyzeteit, végül így összegezi meggyőződését: »... ez a faunszerű művészet, mely Böcklint jellemzi, se fog soha oda emelkedni, ahol a szép, a nagy és maradandó alkotások vannak; *mert az igazi művészet egyszerű, természetes, keresetlen, összhangzatos lesz és marad most és mindörökké.*» (Kiemelés tőlem, H. Z.)

Egyszerűség, természetesség, keresetlenség, összhangzatosság — a Reviczky-esztétika mottója.

A naturalizmust tehát az elnevezésben szintén benne rejtlő és valóban megtévesztő hazugság miatt is támadja, mert éppen mindannak ellenkezőjére törekszik, ami természetes. Meglátja ennek a betegségnek a jelentkezőjét az irodalmon és a képzőművészetben kívül a művészi ízlés egész vonalán, *ezzel ismét rátapintva a tünetek társadalmi eredetére*, felfedezi a színjátszásban is. A színpadon *Sarah Bernhardt*nak, a kiváló francia színésznőnek pesti fellépésével kapcsolatban elemzi ezt a jelenséget két cikkben is.⁷⁵ A művészetek szoros összefüggésének felismerésével egyidejűleg a kor és a művészet elszakíthatatlan kapcsolatának tudatosulását is mutatja a Sarah Bernhardt-tanulmány Reviczky szemléletében. Sajnos, a korból itt is csak a rothadást látja, és nem az új kibontakozó erejét, amelyek ezt a hitvány, magát már túlélt és éppen ezért csak a betegesben, a természetellenesben, a perverzben, a nyakatekertben gyönyörködő társadalmat elsöpri. Ez egész szemléletének nagy korlátja.

»Ha a művészet nagysága arányban áll a teljesség ama fokával, mellyel korának kifejezést ad, akkor Sarah Bernhardt a művészet legmagasabb csúcsát foglalja el. Mert Sarah Bernhardt mindenben korát fejezi ki: nyugtalan vándoréletében, idegességében, sokféle kapkodásában, reklámhajhászatában éppúgy, mint különcködéseiben és toalettefitogtatásában. Ugyanaz ő a színészetben, ami az irodalomban Zola vagy a festészetben Verescsagin. Hasonlíthatatlan művésznő, aki azonban mégsem áll a művészet legmagasabb csúcsán, valaminthogy Zola és Verescsagin is csak világhírű és nagytehetségű emberek, de a kevésbé hangzatos, egyszerű »nagy« jelzőt nem adhatjuk meg nekik.« — »Úgy kell lennie, hogy vagy a kor teljes művészi kifejezése nem jelent még nagyságot, vagy, hogy vannak korok, melyek éppen a képmásukra termett egyéniségekben bizonyítják be, hogy valódi nagyságok nemzésére képtelenek. A történelemből tudjuk, hogy vannak időszakok — egész századok — amelyek a költészetben, a művészetben egy nagy embert se mutatnak fel. Sarah Bernhardt és Zola — ha csakugyan ők képviselnék a mai művészet non plus ultráját —, *azt sejtetik, hogy megint egy ilyen hanyatló, lejtős korbá jutottunk.*» (Kiemelés tőlem, H. Z.)

Aztán arról beszél, hogy Sarah Bernhardt hét évvel előbb, amikor először járt Budapesten, tragédiában is fellépett. »Pédrája azonban azt a hatást keltette, mintha egy ember, akit a nehézség gyötör, szobornak állna mintául.«

Könyörtelenül éles szeme tehát mindig kíméletlen biztonsággal különíti el az igazgyöngyöt a hamistól. A »nagy« jelzőt pedig csak a valóban nagyok kapják tőle. Egész kriti-

⁷⁵ Sarah Bernhardt, 1888. nov. 15. és Utóhangok (S. B. és művészete) 1888. nov. 22.

káját tekintve is tehát különösen becses és jelentős, hogy minden fenntartás nélkül megadja a nagy jelzőt a kortársi orosz kritikai-realista irodalomnak, amint már előbb is hangsúlyoztuk.

Tolsztoj-tanulmányában pl. az író művészetének nemcsak igazi realitását állítja szembe a naturalistákkal, *állandóan rámutatva a köztük lévő hatalmas különbségre*, hanem Tolsztoj »objektivitását« is elkülöntíti a naturalista »impassibilité«-től. Nem a naturalisták »impassibilité«-je ez, hanem valami egészen öntudatlan, naív objektivitás. »Tolsztoj a világot és az embert leírja úgy, ahogy van, anélkül, hogy bizonyos tartózkodó tudatosság vezetné, mely megakadályozná egyéni nézeteinek szabad nyilvánításában. A homéri naivitás egy neme ez, nem emlékszünk, hogy találkoztunk volna vele más elbeszélőnél is.«⁷⁶ (Kiemelés tőlem, H. Z.)

Egyébként Haraszi Gyula *A naturalista regényről* című zavaros könyvéről írva szintén tiltakozik az ellen, hogy a nagy orosz kritikai realistákat is a naturalisták közé sorolja az író. »Az is kissé merész dolog, hogy Daudet-t, sőt Mérimée Prospert is a naturalisták közé számítja, nem is említve Turgenyevet, Tolsztojt, Gogolyt s a többi kiváló orosz regényíró.«⁷⁷

Reviczky, amint az eddigi idézetekből is világossá vált, meglátja a naturalizmus szerepét, amelyik a hanyatló burzsoázia terméke lévén, a rothadásnak, a miázmaít terjeszti, az élet reménytelenségének érzésével metelyezve meg az emberek gondolkodását. A fiziofizizmusról szóló egyik remek hasonlatával így fedi fel a naturalizmus szándékát: »Valamikor olvastam« — írja — »egy bolondos népregét, mely mindég eszembe jut, ha Zola nagyképüsködéseit olvasom. Volt egyszer egy gyanakvó, kegyetlen király, aki nem hitt semmi szépből, képtelen volt a megindulásra. Egyszer mégis beleszeretett egy bájos, arany-szőke hajadonba. Udvara örömmel látta, hogy a királynak is megmozdult a szíve. Ez azonban, következetes akarván maradni rideg valójához, megparancsolta, hogy a szép hajadont elevenen nyúzzák meg és vágják fel a hasát, Mikor aztán meglátta beleiben a sarat, gyomrában a félig megemésztett edeledeket, diadalmasan kiáltott fel: »Látjátok, ez is csak olyan utálatos, ronda állat, mint a többiek.«⁷⁸ Eppen olyan erővel és határozottan utasítja el ezt a sötét világképet magától, mint ahogy elfordul Schopenhauer pesszimizmusától. Következézetesen, sőt indulatosan küzd azok ellen, akik »a művészetet a jóllakott nyárspolgár szórakoztatásának eszközévé« változtatták, amely arra szolgál, hogy kielégítse a tőkés társadalom urainak kifécamodott ízlését. Gondoljunk a pesszimizmussal kapcsolatban Justh Zsigmondhoz írt levelére. Ugyanerről a beteg ízlésről beszél többek között a *Háldatlan kor*⁷⁹ című tanulmányában, vagy a *Meztelenségek a költészetben*⁸⁰ címen is. »Az egészséges gyümölcs nem kell nekik, ha kissé poros vagy sáros, de kapkodnak a férgese után, csak legyen piros a külseje. Mennyire egészségesebb vő férj kering a borissza Falstaff ereiben, mint aminő a Gauthier Margitok és Alfonz urak romlott vére« — mondja az utóbbiban. És — még csak egy idézetet. Munkácsy nagy realista művészetét többször értékelte nagy szeretettel és lelkes csodálattal. Az igazi művészet példaképének tekinti. Szembeállítja egészséges életszerűségét, egyszerűségét a betegessel, a hamissal, a nyakatekert cifrával, a hanyatló művészetben elburjándozott mindenféle mérges dudával. »Időnként hallva egy-egy Párizsból hazatérő hazánkfiának jóbhíreit, hogy Munkácsyt odakint korántsem tartják olyan nagy festőnek, mint mi képzeljük, elszomorodva bizony hajlandók vagyunk ezt elhinni. Mit is keresne Munkácsy nemes, nyugodt, egyszerű nagy művészete ebben az ideges, blazirt, ásító, kapkodó században«⁸¹ — hangzik fel kissé önvallomásszerűen is.

⁷⁶ Tolsztoj főműve. I. h.

⁷⁷ Magyar könyv a naturalistákról. Függetlenség, 1886. dec. 25.

⁷⁸ Magyar könyv a naturalistákról. I. h.

⁷⁹ A hon. 1880. okt. 27.

⁸⁰ A hon. 1880. márc. 31.

⁸¹ A Verescsagin-kiállítás. Függetlenség, 1886. jan. 30.

Említsük meg végül, hogy Reviczky realista követelménye, és ezzel lesz teljes a kép, amelyet rajzolni akartunk róla, kiterjed a nyelvre is. »Örök szabály—írja —, hogy a költőnek minden személyét a saját gondolat- és érzélemvilágában kell feltüntetnie.«⁸²

VIII.

Áttekintve kritikai-esztétikai alkotását, úgy érezzük, sikerült bizonyítanunk, hogy mindvégig a művészi realizmus követelése alkotja esztétikájának főszerzőpontját. Az életszerűség, a való élet reális ábrázolása esztétikájának alapkövetelménye. Realizmusának tartalmát megvizsgálva előttünk áll ismét az a probléma: eljutott-e tehát komoly, őszinte, következetes realitás-igénye közben a kritikai realizmus követeléséig. A nagy orosz kritikai realisták művészetét minden más kortársi irodalom fölé emelte, a magyar fiatalabb nemzedékből Mikszáth *Tót atyafiak*-járól és *Jó palócok*-járól írta a legnagyobb elismerést kifejező kritikáit⁸³ és éppen a nép rajzában megnyilvánuló realizmusuk miatt, Tolnait rendkívül megbecsülte.⁸⁴ Ezek a tények azt mutatják, hogy jó irányban haladt, a kritikai realizmus, mint elv előtt, azonban megtorpant. Nem jutott el odáig, hogy következetesen számonkérje az irodalomtól az életszerűségen kívül a társadalom teljes, éles körvonalú leleplezését. Helyesen tartotta ezt a leleplezést, a társadalmi háttér pontos megrajzolását, de nem követelménynek. Sőt, amikor követelésként merül fel a társadalmi szempontok érvényesítése, magatartása határozatlanná, bizonytalaná válik. Nem egyszer mellébeszél a kérdésnek. Mi ennek az oka? Nyilvánvalóan világnézetének korlátja. A kiúttalanság világában kizárólag a művészi területre való visszavonulásban látott megoldást, és gondolkodásába éppen ezért beékelődhetett bizonyos fokig a burzsoá esztétika vesszőparipája a művészet öncélúságáról. Még idő kellett volna, hogy kiforrja ezt magából. Művészetszemléletének állandó erjedésére azonban ezen a téren is komoly tények mutatnak.

Először is ő mindvégig világnézetet követelt a költőktől. »Én csak moralitásomban, világnézetemben érzem magam költőnek, és itt nagy vagyok. Te is e cél felé kiáltsd az excelsiort« írja már igen korán, 1874-ben Koroda Pálnak.⁸⁵

Szász Károly költeményeiről szóló, már tárgyalt bírálatában jó néhány évvel később ezt mondja: »Én ugyan kívánatosnak tartom, hogy a szép versnek formája is tökéletes legyen; de azért mégis a lírikus esszenciája mindig a világnézet, egyéniség, hangulat, eszme és az u. n. belső forma. — A külső forma elavul, változik, de a költő egyénisége, eszméi, világnézete mindig szószólói maradnak az utókor előtt.« (Kiemelés tőlem, H. Z.)⁸⁶

És ismét öt évvel későbből, 1888-ból egy adat: Az őszi tárlattal kapcsolatban Munkácsyról ír.⁸⁷ »Munkácsyt — mondja — a mi szemünkben számos európai hírnevű pályatársa fölé helyezi az az érdeme, hogy minden alkotásán, a magyar népeletből vett ifjúkori festményeitől kezdve ... az »Egy pillanatnyi felhevülés«-ig, a mostani tárlat gyöngyéig, nemcsak ábrázoló, hanem kifejező művész is. Nincs műve, amelyben ne volna tanulság, tartalom, amely a gyönyörködtetéssel ne egyesítené az oktatás etikai hatását.« És a divattól független, az utókorra is átszálló művészet itt kezdődik ... Hiába fest valaki virtuóz élethűséggel lovakat és embereket, havat és tengert, vizet és szárazföldet; hiába mester a színrhatásban, a távlat és a levegő festésében: ha az élet és a természet e magábanvéve semmitmondó jelenségeibe

⁸² Meztelenségek a költészetben. I. h.

⁸³ A Tóth atyafiak, I. h. és Rajzok. A hon, 1882. jan. 15.

⁸⁴ Tolnai Lajos, Koszorú 1881. évf. 385. l. (Tolnairól írt kritikái még: Tompa Mihály költészete. P. T. L. 1878. 15. sz. és Az arisztokraták ellen. A hon, 1882. július 9.)

⁸⁵ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. Levelek Koroda Pálhoz.

⁸⁶ Szász K. kisebb költeményei I. h.

⁸⁷ Őszi Tárlat Pesti Hírlap, 1888. nov. 21.

bele nem festi az élet filozófiáját, minden virtuózkodása és technikai tökélye dacára se lesz nagy festő soha.» (Kiemelés tőlem, H. Z.)

»A képnék is nemcsak gyönyörködtetőleg, hanem oktatólag is kell hozzánk szólni! Mert azt, hogy a valóság reprodukálása öncél legyen a festőnél (kiemelés tőlem, H. Z.), nem ismerhetjük el, bár sok híres mesternél nem látunk tényleg egyebet. De Munkácsy minden képén nemcsak hangulat dereng, hanem ennél is több: eszme.«

Ezek az idézetek tizennégy év távlatából valók, tehát átölelik a költő egész pályafutását. Az első, pályája legkezdetéről, amikor először utazik fel Pestre, hogy körülnézzen az »irodalmi berkekben«, és elhelyezze első, pesti lapban megjelenő esztétikai tanulmányát, A humor pszichológiáját, az utolsó rövid élete végéről.

Az igazság a sarat is bugyborékolató erjedés közben időnkint tiszta borként ülepszik le benne.

Ezek a nyomok arra mutatnak, hogy a költő előtt kibontakozhatott volna a kritikai realizmus magaslata. Elérte volna-e, ha tovább él, ezt a művészi magaslatot? Ezen meddő dolog volna töprengeni. Fejlődése további lehetőségeinek van azonban egy érdekes felvillanása. Beszéltünk már arról, hogy Csiky az irodalom »okos emberének« tartotta, akinek éles észre valló józan ítéletei ritkán öltenek megfelelő költői ruhát. 1888 októberében ír Csiky *Divatkép* c. színművének bemutatójáról a Nemzeti Színházban.⁸⁸ A darab tartalma: Malvin, egy »társaságbeli« asszony, mindent elkövet, hogy úgy tűnjék fel, mintha rendszeresen megcsalná férjét, mert ezzel sokkal érdekesebbé tudja magát tenni a »társaságban«. A végén némi bonyodalom után kiderül, hogy ártatlan, »csak játszott a tűzzel« és kevésbé érdekes, de boldog asszony lesz. Reviczky bírálatában is kifogásolja már a darab tételének, hogy a társadalom az »elsekélyesedett érzelmek, a meglazult szenvedélyek, a végre nem hajtott tettek divatját éli«, következmények nélkül hagyását, főkéfézése azonban megint a költői ábrázolóerőnek szólnak. Szembeállítja Csikyvel a spanyol Echageray *Galeotto* c. darabját, amely egy hasonló tételt »nagy erővel és megragadó realizmussal« vitt színpadra, és végül azzal zárja bírálatát, hogy »van benne minden, csak a színdarab hiányzik belőle«.

A darabot azonban három napi előadás után levette műsoráról a Nemzeti Színház. Az esetről szóló cikkében⁸⁹ élesen kikel a hírverés ellen, hogy a darabot azért kellett volna beszüntetni, mert csapnivaló. Világosan érezteti, hogy azért vették le a darabot a műsorról, mert túlságosan elevenbe vágott, a leleplezett társadalom magára ismert benne. »A közönség lidércnyomás alatt ült a színházban mindvégig ...« mondja visszatérve a bemutató hangulatára. Második cikkét tehát kifejezetten azért írta, hogy félreértések elkerülése végett némileg magát is helyreigazítva hangsúlyozza: ő igenis értékesnek, szükségesnek, fontosnak tartja a darab társadalmi tendenciáját. Kritikája éppen nem ez ellen szólt. A támadások viszont az egyébként nagyon kedvelt, sőt szerinte túlbecsült szerző ellen egyszerre ezért indultak meg.

Ennek a kritikai-realista szemléletnek, amelyet még mindig csak részlegesen ugyan, de *határozottan felismerhetünk* a *Divatkép* esetével kapcsolatban, már nincs folytatása

A költő hamarosan ismét Arcóba utazik, hogy onnan meghalni jöjjön csak haza néhány hónap múlva Budapestre.

IX.

Az az érzésünk, amikor a Reviczky-kritikákban elszórt megjegyzéseket olvassuk, hogy egy meg nem valósult egységes esztétikai építmény törmelékei hevernek előttünk. Vannak közöttük kész téglák, színes mozaikkockák, erős vasvázak, és van sok érdekesnek látszó, de értéktelen cserépdarab. A költő sokmindent összehordott olvasmányaiából vagy

⁸⁸ Pesti Hírlap, 1888. okt. 27.

⁸⁹ Egy szerencsés bukás. Pesti Hírlap, 1888. nov. 26.

röpke ötleteiből, sokszor válogatás nélkül, és építés közben bizonyára alaposabban megrostálta volna anyagát. Sajnos azonban ez az épület, a mű, amelyre egész életében vágyott, nem épülhetett meg életének kegyetlen viszonyai közepette. Pedig úrt akart betölteni ezzel, a magyar művészeti élet nagy hiányosságát. »A magyar költészetnek van néhány, a világ-irodalomban is számottevő alakja, de az első magyar esztétikus még mindig várat magára. Nincs még magyar irodalomtörténet és egyes monográfiák sincsenek fölös számmal« — mondja 1888-ban.⁹⁰ Bizonyára saját művére is gondolt, amikor ezeket a sorokat írta.

Emeljünk ki még néhányat esztétikájának épületanyagából. Mindenekelőtt a költő viszonyának kérdését nemzetéhez, ami a »kozmpopolita vita« révén vált Reviczkyvel kapcsolatban különösképpen is tisztázásra váró problémává. Komlós Aladár *A kozmpopolita költészet vitája*⁹¹ c. tanulmányában részletesen megvizsgálta Arany versének és Reviczky válaszána körülményeit. Fejtegetéseiben arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a tulajdonképpen Arany halála után, a nyolcvanas évek közepén felcsattanó vitában lobogtatott nézetek mögött, amelyek helytelenül tükrözték a szembenálló csoportok igazi törekvéseit, a konzervatív, »népies nemzeti« nemesi irány és az új polgári, városi irodalom harca húzódik meg.

Az adatok valóban ezt a nézetet erősítik, amint erre már céloztunk is.

A haza és az általános emberi viszonyának meghatározása, amint ez Reviczkynek a *Kozmpolitikus irány a költészetben*⁹² c. cikkében szerepel, mutat zavarokat, mint sok minden más is, állandóan meg nem szűrt hatásoknak kitett, erjedő gondolatvilágában. Fischer Sándornak német nyelven megjelent nagy Petőfi-életrajzát azonban így dicséri: »Nekünk magyaroknak különösen a művön átvonuló meleg hazafias hang esik jól.«⁹³ És tisztán cseng a művész hazája iránti kötelességről szólva a *Barabás Miklóshoz* c. már idézett versnek ez a szakasza :

»S egyet mondok még. Légy ezért is áldott !
Nyakadba nem vevéd a nagyvilágot.
Itthon maradtál zajtalan, szerényen ;
A honfiról is elmondhatjuk : éljen !
A magyar úgy ismert, mint hú fiát,
Kinek hazája nem a nagyvilág.« (Kiemelés tőlem, H. Z.)

Általában milyen magatartást várt a költőktől? *Megkövetelte, és ebben soha semmiféle ingadozás nézeteiben nem tapasztalható, hogy a költő sziklaszilárdan, mindhalálíg tartson ki meggyőződése mellett.*

Csokonairól írva, Haraszi Gyula Csokonai-életrajzával kapcsolatban nem tudja elnézni a szegény költőnek, hogy mecénásokat keresett és »érzékeny szótömjént füstölt az orra alá mindenkinek, akitől néhány forintot remél.« És föléje emeli a közepes Bürgert, mert ennek »van elég büszkesége, ereje és bátorsága,« sich aus der Welt herauszuhungern.⁹⁴ Megint csak magára gondolt.

Kiket értékelt még a magyar kortársak közül? Vajdát, mint az *Aradi Hírlap* szerkesztője, munkatársul kéri fel. Vajda vállalkozik is rá, azzal a kikötéssel, hogy szabadabban írhat Reviczky lapjába, mint máshova. Meg is jelenik két hatalmas támadása az arisztokrácia ellen, de a polgárság ellen is, amely behódol az arisztokráciának. Első cikkéhez a költő csillag alatt azt a megjegyzést fűzi, hogy külön nagy büszkeséggel tölti el a Vajda-cikk, mert a nagy

⁹⁰ Német könyv Petőfiről. I. h.

⁹¹ Irodalomtörténet I. h.

⁹² Szemle, 1885. 18. sz.

⁹³ Német könyv Petőfiről I. h.

⁹⁴ Költészetünk egy előharcosa. A hon, 1880. szept. 15.

költő először fr életében vidéki lapba.⁹⁵ Nagyon szerette és túlértékelté Endrődi Sándort hangulati elemei miatt.⁹⁶ Petelei Istvánt is igen megbecsülte.

Kiváló elbeszélőnek tartotta, mert az igazságra törekszik a szegény emberek közt játszódó történeteivel, hibájának azt mondja azonban, hogy alakjai nem küzdenek, hanem tétlenül várják, míg a sors kereke elgázolja őket.⁹⁷

*

Összefoglalva Reviczky kritikai munkásságának áttekintése után kapott eredményeket, azt látjuk, hogy sok fontos kérdésben ismeri fel az igazi művészet elvi alapjait. *Különösen jelentős egész esztétikai szemléletét meghatározó realitás-igénye* a művészi ábrázolással szemben, világnézetének korlátai azonban megakadályozták, hogy látóköre a kritikai realizmus felé is kibontakozhassék. Példaadó törhetetlenül bátor magatartása is, amellyel az »elfogult, ítéletnélküli, nagypipájú, kevésdohányú, tanulatlan és szűkbőrű eunuch-kritikusok«⁹⁸ korában mindig az igazságot kereste és fejezte ki, a legnagyobbakhoz mért művészi színvonalat követelve. Kritikáit formailag is gondos kidolgozás, szellemesség, és a kornak átlagos prózáját jóval meghaladó, fordulatos, könnyed, közvetlen hangú, színes, csillogó stílus teszi kiemelkedővé. Stílusában is előre mutat egy új korszak felé.

⁹⁵ Aradi Hírlap, 1884. január 17.

⁹⁶ »Egy költő« címen, Délibáb, 1877. július 20. és Koszorú, 1883. 50. sz.

⁹⁷ Rajzok. A hon. 1882. január 15.

⁹⁸ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Tolnai Lajoshoz írt levele. Kelet nélkül (valószínűleg 1886-ból)